

Reconversie van militair patrimonium: van defensieve tot offensieve strategieën

Elyne De Meyst, Maud Raymaekers

Studentennummers: 01508924, 01511842

Promotoren: prof. dr. Ronald De Meyer, Willem Bekers

Masterproef ingediend tot het behalen van de academische graad van
Master of Science in de ingenieurswetenschappen: architectuur

Academiejaar 2018-2019

Reconversie van militair patrimonium

van defensieve tot offensieve strategieën

Elyne De Meyst
Maud Raymaekers

De auteurs geven de toelating deze masterproef voor consultatie beschikbaar te stellen en delen van de masterproef te kopiëren voor persoonlijk gebruik. Elk ander gebruik valt onder de bepalingen van het auteursrecht, in het bijzonder met betrekking tot de verplichting de bron uitdrukkelijk te vermelden bij het aanhalen van resultaten uit deze masterproef.

The authors give permission to make this master dissertation available for consultation and to copy parts of this master dissertation for personal use. In all cases of other use, the copyright terms have to be respected, in particular with regard to the obligation to state explicitly the source when quoting results from this master dissertation.

Elyne De Meyst
Maud Raymaekers
Gent, mei 2019

Reconversie van militair patrimonium van defensieve tot offensieve strategieën

Elyne De Meyst

Maud Raymaekers

Promotoren: Prof. dr. Ronald De Meyer, dhr. Willem Bekers

Masterproef voorgelegd voor het behalen van de graad Master of Science in de ingenieurswetenschappen: architectuur

Vakgroep Architectuur en Stedenbouw

Faculteit Ingenieurswetenschappen en Architectuur

Academiejaar: 2018 - 2019

*"Time present and time past
Are both perhaps present in time future,
And time future contained in time past."*

T. S. Eliot, "Four Quartets: Burnt Norton"

Voorwoord

Deze masterproef is een mooi sluitstuk van onze opleiding tot ingenieur architecten voor we aan onze stage kunnen beginnen. Onze opleiding startte als industrieel ingenieur in de bouwkunde aan de Katholieke Universiteit Leuven en bracht ons via het schakelprogramma tot de master in de ingenieurswetenschappen met afstudeerrichting architectuur aan de universiteit van Gent.

Net zoals onze vooropleiding was het schrijven van deze masterproef een bewogen rit. Het was evenwel een boeiende zoektocht en een leerrijke ervaring. Het onderzoek heeft ons veel bijgebracht en doen reflecteren over de problematiek van het herbestemmen van militair patrimonium.

Wij wensen u alvast veel leesplezier doorheen onze zoektocht naar een methodiek voor de reconversie van militair patrimonium.

Elyne De Meyst en Maud Raymaekers, mei 2019

Dankwoord

Om deze masterproef te verwezenlijken hebben we hulp gekregen van verschillende personen. Deze zouden we dan ook willen bedanken, want zonder hen zou deze masterproef nooit tot stand gekomen zijn.

Allereerst willen we onze promotoren Prof. dr. Ronald De Meyer en dhr. Willem Bekers bedanken voor de begeleiding die we het voorbije jaar hebben gekregen. Telkens kregen we goede en interessante opmerkingen en tips. Bovendien gaven ze ons telkens weer de motivatie om deze masterproef tot een goed einde te brengen. Het is net door deze begeleidingen en besprekingen dat de richting van het onderzoek tot stand gekomen is: een methodiek voor de reconversie van militair patrimonium.

Daarnaast willen we onze naaste familie, vrienden en trouwe viervoeters bedanken voor de eindeloze steun die we van hen gekregen hebben. De trots die zij uitstralen doet ons soms even stil staan bij wat we reeds bereikt hebben.

Vervolgens willen we iedereen bedanken die onze masterproef meermaals nagelezen heeft. De verschillende invalshoeken en leerrijke tips zorgden ervoor dat we onze masterproef op meerdere vlakken konden verbeteren.

Reconversion of military patrimony

from defensive to offensive strategies

Elyne De Meyst & Maud Raymaekers

Supervisors: Prof. dr. Ronald De Meyer, Mr. Willem Bekers

Abstract – This master thesis aims to develop a methodology as support for the reconversion of various military structures. The tool provides insights and guidance throughout the reconversion process in order to obtain an appropriate re-use of the patrimony. It also serves as a visual support for designers to consult with stakeholders regarded to different preservation, restoration and re-use strategies. The preservation of the characteristics of military patrimony and the integration of these characteristics into the contemporary context are the foundation of this methodology.

Keywords – Reconversion, Military patrimony, Design tool, Evaluation tool

I. Introduction

Flanders and Belgium have always been a hub and pivot for economic, social and cultural development in Western Europe. Because of its geographical location, the Belgian territory has been the preferred battlefield for centuries. [1] Therefore many military structures have been built on the Belgian ground during times of war, even long before Belgium gained independence. In the context of population growth, the reconversion of patrimony needs to be taken into account. The relationship of military heritage to its history, its current condition and contemporary context is often not evident and should be carefully examined for an appropriate reconversion.

In Belgium military patrimony is protected by the *Onroerendfgoed-decreet* since 2015. The decree is a legal mean issued by the *Flemish Region*. The *Simon Stevin – Flemish fortification Center* contributes to the preservation, restoration, maintenance and re-use of Flemish fortification heritage through scientific publications. Other military patrimony is only occasionally included in the inventory.

Research on the preservation, restoration and re-use of military patrimony is also conducted at an international level. *ICOFORT International Scientific Committee on Fortifications and Military Heritage* is an international organization specialized in the preservation of fortifications and military patrimony. They promote the preservation, re-use and maintenance of structures, landscapes and monuments through a charter with guidelines [2]. International conferences, attended by organizations such as *ICOFORT*, are organized to reflect on the characteristics, the importance and the future of military patrimony. The paper *Military Landscapes* on military patrimony on Italian territory is the result of such an international conference [3]. Despite that sufficient information is available on the typical characteristics of military patrimony, hardly any research on a method for adaptive re-use especially for military patrimony has been done.

The aim of this master thesis is not only to provide information and guidelines on the preservation, restoration and adaptive re-use of military fortifications, but also to develop a methodology to support design teams during the reconversion process of various types of military structures. The tool provides insight and helps to obtain an appropriate re-use of the patrimony. The methodology focuses both on the preservation and on the integration of the characteristics of military patrimony into the contemporary context.

II. Methodology

The research starts from the charter of *ICOFORT*, from *Military Landscapes* as well as from other national and international debates and visions on adaptive re-use. From this research typical characteristics of military patrimony have been established as well as the ways of integration either conservatively or experimentally. Findings have been substantiated with reference projects. The main military patrimony characteristics are divided into three aspects: emotional load, military typology and military context which can be either natural or artificial. These aspects are the foundation of the evaluation of military patrimony. They play a key role in the reconversion and the integration of the patrimony into the contemporary context. The developed methodology is based on a strategic approach that combines military characteristics with architectural interventions. The reconversion methodology is divided into two parts: a design tool and an evaluation tool.

The design tool is based on the decomposition of the reference projects cited in the literature into defensive (historical conservation) and offensive (interpretation of characteristics) design strategies for each of the characteristics of the military patrimony. The evaluation tool starts with an inventory of the military characteristics. For a better understanding of the possibilities of the patrimony, both defensive and offensive design strategies have been elaborated for each characteristic. The reference projects that are linked to the design strategies serve as inspiration to elaborate the fragmented design. A new function for the patrimony is chosen by analysing the social and economic needs in a top-down approach (urban research) or a bottom-up approach (participation of citizens). Defensive and offensive design strategies integrating the new function into the contemporary context of the patrimony are combined. The evaluation tool offers a fragmented study of the military patrimony. The figures below show how the military characteristics are linked to defensive and offensive strategies (Fig 1.) and how they are supported by reference projects (Fig 2).

Figure 1: Military characteristics and the design strategies.

The evaluation tool consists of an 'interventionspectrum' (Fig. 3), accompanied with a checklist, revealing a graphical representation of the reconversion. A user can indicate on the checklist which military character is present in the patrimony, which characters he uses in the reconversion and his interest in these characters. This checklist is translated into a graphical overview of the intentions of the design. This overview supports the designers as a mean to discuss the reconversion with stakeholders on different preservation, restoration and re-use strategies.

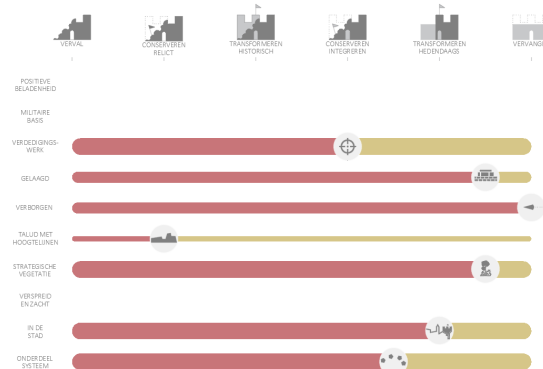

Figure 3: Interventionspectrum

III. Results

Three fictional reconversions of the citadel of Diest are elaborated to test the developed methodology. Also the interventionspectrum of a few reference projects is elaborated and used to evaluate and compare different reconversion strategies.

IV. Conclusion

By using the design tool for the reconversion of the citadel of Diest, we can conclude that the methodology is aimed at preserving the military characteristics. With the use of defensive design strategies, military characteristics are historically preserved, while the use of offensive strategies allows a broader interpretation of the characteristics. The military characteristics used and the interest of the designer in these characteristics can be seen in the interventionspectrum. The strategies given by the design tool provide a first input for the reconversion. In order to fine-tune the design strategies, they must be further elaborated with national and international reconversion projects of different military typologies. This expansion with reference projects delivers new insights. By studying new reference projects of the same or different military typologies, the design strategies and characteristics can be further expanded and nuanced.

Instead of using the patrimony evaluation from *ICOFORT* or *Onroerend Erfgoed* as a starting point for the reconversion, this methodology focuses on the integration of the military characteristics in accordance with the needs of the new function. This ensures the integration of the heritage in its current context. The choice of the new function does not start from the original historical function, but it starts from the current social needs of the city. This investigation was not made for the fictional reconversion of Diest. Therefore no final conclusion between the three design options can be made. But through testing different functions on the citadel of Diest, it becomes clear that some military characteristics are better fit to integrate certain functions than others. Sometimes the characteristic is even deliberately not included in the reconversion because it is not compatible with the new function. However, the reasoning behind consciously or unconsciously ignoring a characteristic cannot be checked by the evaluation tool. The interventionspectrum

does not show to what extent the characteristics are used to embed the new function and its contemporary context into the patrimony. The mutual relationship between different characteristics and the impact of an intervention on multiple interconnected characteristics is not dealt with in the methodology. To assess a reconversion not only the individual interventions need to be considered, but also their coherence. An interactive spectrum however is able to show this mutual relations between characteristics and interventions.

Because of the fragmented approach of the methodology the designer gets a feeling for the possibilities of the patrimony. It helps the designer to think in terms of both architectural and socio-economic integration of the military characteristics on three levels: context, site and object. By using the methodology for Diest, it is clear that the design tool is limited to a brief guide. A reconversion is still a creative process that cannot be translated into a manual that leads directly to a final design. Therefore the success of the reconversion also depends on the input of the user. The strength of the tool however is that it can be used as a visualisation tool to support stakeholder participation processes and to discuss final design choices.

The methodology is based on universal military principles, making it applicable to various types of military assets. The application of five reference projects through the interventionspectrum, makes it clear that mutual comparisons between different military typologies can be made. The mutual comparison and assessment of the intervention spectrum focuses mainly on the fragmented interventions of each characteristic, a clear conclusion about the overall design or coherence of the design cannot yet be drawn.

The 'cult of monuments valuation' or Riegl's 'memorial values' of patrimony are the foundation of this methodology. The 'present day value' is not taken into account because this value merely focuses on the functional or aesthetic value of the patrimony, while the methodology is based on the preservation of the characteristics specific to military patrimony. The reconversion of Diest makes it clear that the present day value influences the choice between defensive and offensive interventions. Integrating a function will be more defensive in a well-preserved building, while an offensive intervention can be more appropriate to integrate the function in a building in poor condition. The present day value can be integrated into the methodology to guide the choice between defensive and offensive. The 'functional present day value' can be linked to the physical condition of the patrimony, while the aesthetic value is more subjective.

The developed methodology starts from clear principles, which are according to *English Heritage* the foundations for a sustainable management of patrimony. However, the methodology makes no statement about the management of the patrimony upon commissioning in order to ensure sustainability throughout the future. For the methodology to be used as an overall vision or tool for the sustainable management of all types of military patrimony, a sustainable management needs to be implemented in the methodology.

When all these aspects are optimized, this brief methodology can evolve into a full-fledged guide. A guide supporting the reconversion of military patrimony in order to achieve a sustainable integration into the current and future society.

References

- [1] De Vos, L. (2005). Militair Erfgoed : Verslagboek 11de VCM-ontmoetingsdag. Brussel: VCM.
- [2] ICOFORT. (2015). About ICOFORT. Consulted on 23 January 2019, from <https://web.icofort.org/about-icofort-1/c/0/i/8237044/about-icofort>
- [3] Fiorino, D. R., Bellu, N., Pilia, E., & Pirisino, M. T. (2017). Military Landscapes. In Proceedings of the international conference - A future for military heritage.

Inhoudstabel

INLEIDING	1
DEEL I LITERATUURSTUDIE	3
1. Militair patrimonium	4
2. Reconversie – een historisch perspectief	6
3. Reconversie van militair patrimonium	9
3.1. Beladenheid van militair patrimonium	10
3.2. Militaire typologie	14
3.3. Landschap als onderdeel van militair patrimonium	17
3.4. Militair patrimonium in relatie met het stedelijk weefsel	18
3.5. Waardering van militair patrimonium	21
3.5.1. Waardering als fundament voor de reconversie	21
3.5.2. Reconversiestrategieën	22
4. Van literatuur naar praktijk	28
DEEL II METHODOLOGIE	31
1. Gradaties van interventie	32
2. Ontwerptool	33
3. Evaluatietool - interventiespectrum	71
DEEL III TEST METHODOLOGIE	73
1. Ontwerptool -reconversie citadel van Diest	74
1.1. Inventarisatie van de militaire kenmerken	74
1.2. Defensieve en offensieve ontwerpstrategieën	78
1.3. Toekennen fictieve programma's	90
1.4. Van programma en militaire kenmerken tot ontwerpvoorstellen	92
1.5. Interventiespectrum Diest	98
1.6. Evaluatietool - referentieprojecten	113
2. Bespreking resultaten	100
2.1. Ontwerptool	100
2.2. Evaluatietool	100
DEEL IV CONCLUSIE	101
1. Conclusie	102
2. Aanbevelingen	103
REFERENTIES	104
BIJLAGEN	106
A. Checklist	106
B. Interventiespectrum Diest: ontwerpvoorstel 1	107
C. Interventiespectrum Diest: ontwerpvoorstel 2	108
D. Interventiespectrum Diest: ontwerpvoorstel 3	109
E. Interventiespectrum Dossin kazerne	110
F. Interventiespectrum Bunker 599	111
G. Interventiespectrum Orford Ness	112
H. Interventiespectrum Fort van Breendonk	113
I. Interventiespectrum Kazerne Sijsele	114

Figurenlijst

Figuur 1: Transformatieprincipes door H. Meyer	8
Figuur 2: Nationaal gedenkteken Fort Breendonk.	11
Figuur 3: Dossin kazerne. Foto door Stijn Bollaert.	11
Figuur 4: Fort Franzensfeste. Foto door Alessandro Chemollo	11
Figuur 5: Opgesneden Bunker 599. Foto door RAAF en Atelier de Lyon.	11
Figuur 6: Diogenesbunker. Foto door Bert Verwoerd.	12
Figuur 7: Maliebaan Hoofdkwartier N.S.B. Foto via NIOD Beeldbank WO2.	12
Figuur 8: Flakturm II in Volkspark Friedrichshain park. Foto door Denis Apel.	12
Figuur 9: Orford Ness. Foto door Chris Read.	12
Figuur 10: Ontwerptekening Kwartier 51. Bron: LINT en Zigler Branderhorst	15
Figuur 11: Castello di Rivoli. Foto door Laurian Ghinitoiu.	15
Figuur 12: Historial de la Grande Guerre Péronne. Foto door Beaudouin Architectes.	15
Figuur 13: FLAK toren VI in Wilhelmsburg. Foto van IBA Hamburg	15
Figuur 14: De Leeuw van Waterloo. Foto door Waterloo 1815.	15
Figuur 15: Bunker 599 en het overstroomd gebied. Foto door Bart Van Hoek.	16
Figuur 16: Fort Vechten. Foto door Ossip Van Duivenbode.	16
Figuur 17: Tirpitz bunker museum. Foto door Mike Bink.	16
Figuur 18: Spanbroekmolenkrater. Foto door Westtoer.	16
Figuur 19: De recreatieve vliegpolder. Foto uit de startnota van het masterplan.	16
Figuur 20: Historisch plan Alessandrië. Bron "Military Landscapes".	19
Figuur 21: Historisch plan vesting Antwerpen. Bron: Gils Robert, "Be-vestigd verleden: 1000 jaar versterkingskunst in België"	19
Figuur 22: Orford Ness. Foto door National Trust.	19
Figuur 23: Tyne Cot Cemetery. Foto door Govaer & Vanhouette architects.	20
Figuur 24: Plan het Historial de la Grande Guerre Péronne. Tekening door Beaudoin Architectes.	20
Figuur 25: Fort Diemerdam. Foto door Emma-architecten.	25
Figuur 26: Plan Kazeme Elsene. Tekening door (MSA, Idea Consult, & Origin, 2016)	25
Figuur 27: Kiosk te Stockholm. Foto door Johan Fowelin.	25
Figuur 28: Fittja People's Palace woningbouw project. Tekening door Spridd.	26
Figuur 29: Open park Tempelhof. Foto door Nic Simanec.	26

Inleiding

Door de centrale ligging was België en Vlaanderen in het bijzonder steeds een knooppunt en draaischijf van economische, sociale en culturele ontwikkelingen in West-Europa. Precies door die ligging was het Belgisch grondgebied ook eeuwenlang het geprefereerde slagveld van Europa. (De Vos, 2005) Dit heeft ervoor gezorgd dat er in België veel militaire bouwwerken gebouwd werden in tijden van oorlog en er bijgevolg een overvloed aan militair patrimonium is over gebleven. De relatie van dit militair patrimonium met zijn bewogen geschiedenis, huidige toestand en hedendaagse context is vaak niet vanzelfsprekend en dient zorgvuldig onderzocht te worden voor een gepaste reconversie.

In België is de bescherming van onroerend erfgoed een gewestelijke bevoegdheid. De bescherming van Vlaams onroerend erfgoed wordt sinds 12 juli 2013 geregeld door het *Onroerenderfgoeddecreet*. Het decreet is een juridisch middel om het behoud van het patrimonium te verzekeren. (Agentschap Onroerend Erfgoed, z.d.) De Vlaamse militaire inventaris bestaat voornamelijk uit historische vestingbouw. Het *Simon Stevin Vlaams Vestingbouwkundig Centrum* draagt door middel van wetenschappelijke publicaties bij tot de instandhouding, de bescherming, het restaureren en de herbestemming van Vlaams vestingbouwkundig patrimonium. Ander militair patrimonium wordt slechts sporadisch opgenomen in de inventaris. (Simon Stevin, z.d.)

Ook op internationaal vlak wordt er onderzoek gedaan naar het bewaren van fortificaties. *ICOFORT (International Scientific Committee on Fortifications and Military Heritage)* is een internationale organisatie die zich specialiseert in het behoud van fortificaties en militair patrimonium. Ze promoten het bewaren, herbestemmen en onderhouden van structuren, landschappen en monumenten en stellen hieromtrent richtlijnen op in hun charter (ICOFORT, 2015). Het doel van internationale conferenties waar verschillende organisaties zoals *ICOFORT* samenkomen, is nadenken over de karakteristieken, het belang en de toekomst van militair patrimonium. De tekst *Military Landscapes* die reflecteert over militair patrimonium op Italiaans grondgebied is een product van een dergelijke internationale conferentie. Ondanks dat er ondertussen voldoende informatie verkrijgbaar is over de typerende karakteristieken van militair patrimonium, is er nauwelijks onderzoek gedaan naar een methodiek voor de herbestemming van militair patrimonium.

Onderhavig onderzoek tracht niet louter informatie of richtlijnen te geven over het bewaren en het herbestemmen van fortificaties, maar focust zich op de ontwikkeling van een methodiek met als doel een houvast te bieden voor ontwerpteams en stakeholders bij de reconversie van diverse militaire structuren. De methodiek zet zowel in op het bewaren van de kenmerken van militair patrimonium als op het integreren ervan in de huidige context. Op deze manier kunnen reconversies die louter inzetten op de hedendaagse context of het bewaren van het relict vermeden worden.

DEEL I

LITERATUURSTUDIE

De literatuurstudie bakt enkele belangrijke begrippen af voor het onderzoek naar reconversiestrategieën voor militair patrimonium. De begrippen 'militair patrimonium' en 'reconversie' worden verduidelijkt en naast elkaar geplaatst in een hedendaagse context. Voor de 'reconversie van militair patrimonium' wordt er gestart vanuit het charter van *ICOFORT* en de paper *Military Landscapes* om de verschillende kenmerken en moeilijkheden bij een reconversie te bespreken. Er worden nationale en internationale referentieprojecten betrokken om de kenmerken van militair patrimonium te verduidelijken. De moeilijkheden en gevoeligheden bij de reconversie worden besproken vanuit het hedendaagse debat over de herbestemming van al dan niet militair patrimonium. Uit deze studie ontstaan verschillende invalshoeken met betrekking tot de typisch militaire eigenschappen en de belangrijke factoren bij een reconversie ervan.

1. Militair patrimonium

De term 'militair patrimonium' bestaat uit twee los van elkaar verschijnende woorden: 'militair' en 'patrimonium' die op een gegeven moment in de tijd zijn samengekomen.

Het begrip 'patrimonium' heeft geen bindende juridische definitie die bepaalt wanneer een goed beschouwd kan worden als patrimonium. Hoewel er geen definitie is, zijn al vele pogingen ondernomen om het begrip te beschrijven. Duparc verstaat bijvoorbeeld onder 'materieel cultureel patrimonium': "al wat het verleden, ook het allerjongste verleden, aan culturele goederen aan ons, het nageslacht, heeft overgebracht. Het beperkt zich volstrekt niet tot voorwerpen van kunst en kunstnijverheid, hoe een essentieel element deze er ook van uitmaken. Evenmin beperkt het zich tot hetgeen in eigen land of door landgenoten is gemaakt; juist tegenwoordig nu de bewoonde wereld steeds meer één geheel aan het worden is, wordt er onder cultureel patrimonium het volgende verstaan: alles wat de mensheid in haar geheel heeft voortgebracht en aan ons, mensen van thans, heeft nagelaten." (Duparc & van Ed, 1975)

In Vlaanderen wordt patrimonium, of goederen die overgeërfd zijn van vorige generaties en die het waard zijn om bewaard te worden voor de volgende generaties, juridisch opgesplitst in drie groepen: roerend (verplaatsbare objecten), onroerend (niet verplaatsbare objecten) en immaterieel (geen objecten) erfgoed of patrimonium. Deze masterproef architectuur spitst zich toe op de categorie onroerende goederen. De Vlaamse overheid beschikt over een regelgeving om het behoud van onroerend erfgoed te verzekeren. *Onroerend Erfgoed* kan enerzijds enkel geïnventariseerd worden, anderzijds kan het bijkomend beschermd worden. Dit wil zeggen dat wanneer een onroerend goed opgenomen is in de wetenschappelijke inventaris en al dan niet beschermd is, er rechtsgevolgen gekoppeld zijn aan het onroerend goed om het behoud ervan te verzekeren. De selectie van het bouwkundig patrimonium gebeurt op basis van zijn archeologische, architecturale, artistieke, culturele, esthetische, historische, industrieel-archeologische, technische, ruimtelijk structurerende, sociale, stedenbouwkundige, volkskundige of wetenschappelijke waarde. Deze waarden worden niet afzonderlijk beschouwd maar het patrimonium wordt als geheel geëvalueerd. (Agentschap Onroerend Erfgoed, z.d.)

Het begrip 'militair' duidt een subcategorie van onroerend erfgoed in het algemeen aan en verwijst naar zaken die toebehoren tot het leger of door het leger gedomineerd zijn. Een leger of krijgsmacht is een organisatie ter verdediging van een staat. (Ensie, 2017)

Wanneer beide begrippen samengevoegd worden tot 'militair patrimonium' wordt er verwezen naar bouwwerken,

ooit behorende tot het leger en nu deel uitmakende van het patrimonium. Dit begrip kan zowel eng als ruim worden geïnterpreteerd. *ICOFORT*, opgericht in 2005 als 'International Scientific Committee on Fortifications and Military Heritage', stelt in 2018 een charter op dat stelt dat fortificaties en hun gerelateerd militair patrimonium elke structuur bevatten die hetzij met natuurlijke materialen, hetzij met artificiële materialen gebouwd is door een gemeenschap om zichzelf te verdedigen tegen aanvallers. De structuren kunnen zijn: arsenalen, havens en zeeslagvelden, barakken, militaire basissen, testvelden en andere groepen van constructies die gebouwd zijn voor militaire en defensieve doeleinden. (ICOFORT, 2018) In tegenstelling tot *ICOFORT* beschrijft Luc De Vos, professor emeritus aan de militaire school, militair patrimonium als een veel ruimer begrip. Het zijn alle materiële en ideële overblijfselen van militaire aard. De materiële overblijfselen omvatten niet alleen het onroerend patrimonium, zoals *ICOFORT* aanhaalt, maar ook alle andere objecten zoals reglementen, uniformen, vlaggen, wapens, voertuigen,... Het onderzoek van De Vos, gericht op onroerend patrimonium, neemt niet louter de militaire structuren voorgesteld door *ICOFORT* op, maar ook hun bijhorende landschappen en militaire gedenktekens. (De Vos, 2005)

Onderhavig onderzoek omvat alle militaire restanten die gebouwd zijn door het leger en behoren tot verdedigingswerken, militaire basissen en gedenkplaatsen. Verdedigingswerken bestaan uit omwallingen, bunkers, forten, citadellen, vestingen en andere verdedigingsconstructies, zowel uit artificiële als natuurlijke materialen. De militaire basissen zijn die van landmacht, luchtmacht en marine. Ook militaire hospitalen, scholen en andere voorzieningen voor de organisatie en groei van het leger behoren tot deze categorie. Als laatste behoren begraafplaatsen en oorlogsmonumenten tot de militaire gedenktekens. (Stedelijke Ontwikkeling Gewestelijke overheidsdienst Brussel, z.d.)

Verdedigingswerken zijn militaire bouwwerken in functie van het verdedigen van een gebied. Het zijn bouwwerken die strategisch door het leger geconstrueerd zijn. Een omwalling is een verdedigingswerk van een stad, bestaande uit natuurlijke materialen zoals grachten, wallen, glacis,... en/of artificiële materialen zoals muren versterkt met bastions, torens en poorten. Een bunker biedt een zekere mate van bescherming tegen bombardementen en heeft een enkelvoudige functie zoals geschutopstelling, commandopost of schuilplaats. Een fort is een gesloten en een naar alle zijden verdedigbaar bouwwerk uit natuurlijke en artificiële materialen. Het fort verdedigt strategisch gelegen gebieden en toegangen tot het te beschermen gebied door middel van een garnizoen en huisvest geen

burgerbevolking. Een citadel is een zelfstandig verdedigingswerk binnen of tegen een vesting gelegen. Het dient enerzijds als reduit of laatste toevluchtsoord voor het leger en anderzijds als een dwangburcht om de bevolking onder controle te houden. Een vesting is een versterkte stad die wordt verdedigd door de combinatie van verdedigingsstructuren. (Fortengordels, z.d.)

Een militaire basis dient voor de organisatie en de groei van het leger. Ze is opgebouwd uit een ensemble van gebouwen binnen een omsloten gebied. De basis is voor de burgerlijke bevolking afgesloten door een ommuring met bewaakte toegang en eventueel een uitgestrekte groenzone. De kazerne, een onderdeel van een militaire basis, is een typisch lineair gebouw dat dienst doet als verblijfplaats van manschappen en officieren. Elke basis wordt verder functioneel uitgebreid volgens de specifieke noden. Een militaire school wordt uitgebreid met oefenterreinen, zwembaden, sportvelden, barakken. Een militair vliegveld bevat startbanen waar vliegtuigen kunnen opstijgen en landen, helikopterlandingsplaatsen en ondersteunende gebouwen zoals loodsen en hangars om materiaal in op te bergen, kantoren, barakken en werkplaatsen. (Gybels, z.d.) Een marinebasis is deels op het land en deels in het water gevestigd. Het deel van de basis dat gelegen is in het water bevat dokken en plaatsen voor de schepen. Het gedeelte aan land is net zoals de andere basissen uitgerust

met verblijfplaatsen voor manschappen, loodsen en andere ondersteunende gebouwen. De marinebasis moet het land verdedigen vanuit zee en de zee verdedigen vanop het land. (Defence, z.d.) Militaire hospitalen zijn gelijkaardig aan militaire basissen opgebouwd, maar hebben een medisch doeleinde. (Gemeente Ede afdeling Ruimtelijke Ontwikkeling, 2010)

Een militaire begraafplaats is een begraafplaats ter nagedachtenis van de militaire slachtoffers tijdens een oorlog. De oorlogsslachtoffers werden tijdens de oorlog begraven waar ze stierven. Later, na de vijandigheden, werden individuele graven opnieuw gegroepeerd tot militaire begraafplaatsen. De graven zijn in rijen opgesteld en worden aangeduid door kruisen of officiële grafstenen met daarop de identificatie van het slachtoffer en vermeldingen zoals 'stierf voor België'. Verder zijn er naoorlogse monumenten of gedenktekens opgericht voor de herdenking van de oorlogen en hun slachtoffers. Deze gedenktekens zijn vaak opgericht door steden en plaatselijke verenigingen waardoor ze niet worden opgenomen in onderhavig onderzoek. (Wereldoorlog I in de Westhoek, z.d.) Ook ander 'conflictpatrimonium' zoals mijnkraters, slagvelden en andere sporen of restanten die door tragische gebeurtenissen een herinnering aan de oorlog hebben maar niet van oorsprong gebouwd zijn door het leger, worden niet opgenomen in onderhavig onderzoek.

2. Reconversie – een historisch perspectief

Reconversie van onroerend patrimonium is door de bevolkingsgroei steeds meer aan de orde. Patrimonium wordt door lokale besturen en projectontwikkelaars steeds meer geïmagineerd door de toenemende vraag naar ruimte en infrastructuur voor niet-militaire bestemmingen. De herbestemming ervan vraagt vele afwegingen en beslissingen. Wat voor het ene monument geldt, is niet noodzakelijk van toepassing bij een ander monument. (Agentschap Onroerend Erfgoed, 2017)

Het begrip reconversie wordt vaak in een brede context gebruikt samen met aanverwante begrippen zoals conversie, transformatie, renovatie of restauratie. (Douglas, 2006) De brede context van reconversie wijst op het alternatief dat ergens ligt tussen nieuwbouw en sloop. Om het begrip te definiëren wordt er gestart vanuit een historische benadering.

Viollet-Le-Duc, Frans architect en architectuurhistoricus, zorgde op het einde van de 18de eeuw met zijn restauratieprincipes voor een belangrijk kantelpunt in de geschiedenis van het herbestemmen en bewaren van patrimonium. De interventies die hij toepaste bij de restauratie van verwoeste middeleeuwse gebouwen uit de Franse Revolutie in 1789-99, waren gericht op het uiten van de nationalistische tijdsgeest. Dit deed hij onder andere bij de Notre Dame in Parijs, het kasteel van Pierrefonds en de citadel van Carcassonne. (Jokilehto, 2008) De monumenten werden niet heropgebouwd zoals ze er historisch hadden uitgezien, maar werden omgevormd tot 'historisch perfecte' gebouwen die overeenkwamen met Viollet-Le-Duc's idee over de ideale middeleeuwse stijl. Dit betekende ook dat er compleet nieuwe delen in de middeleeuwse stijl werden toegevoegd. Volgens Viollet-Le-Duc was de beste manier om een gebouw te behouden, het vinden van een nieuw gebruik. In de omstandigheden waar het gebouw moest aangepast worden aan zijn nieuwe functie, moest de architect zich op de plaats stellen van de oorspronkelijke ontwerper om vervolgens te bedenken welke ingrepen noodzakelijk zouden zijn in deze situatie (Viollet-le-Duc, 1990). John Ruskin, een Engels criticus uit de 19e eeuw, bekritiseerde Viollet-Le-Duc's visie als 'een vernietiging vergezeld van een valse beschrijving van het patrimonium'. De conservatieve filosofie van Ruskin pleitte voor eerlijkheid door bescherming, conservatie en onderhoud van de monumenten. Zo ontstonden er twee bewegingen: de anti-restauratiebeweging volgens Ruskin en de restauratiebeweging volgens Viollet-Le-Duc. (Jokilehto, 2008)

In het begin van de 20ste eeuw haalde Alois Riegl, een Oostenrijks kunsthistoricus, de verschillende soorten waarden aan als fundament voor de herbestemming en het

behoud van patrimonium. Riegl pleitte voor een herstellende aanpak, een instandhouding op basis van de waardebeoordeling. Het standpunt van Riegl bevond zich tussen de twee tegengestelde bewegingen uit de vorige eeuw. (Riegl, 1903) Net zoals Riegl plaatste Camillo Boito, een tijdgenoot van Riegl, Viollet-Le-Duc en Ruskin tegenover elkaar. In de benadering van Viollet-Le-Duc zag de Italiaanse architect het verlies van de materiële authenticiteit, en de benadering van Ruskin vond hij onpraktisch omdat het enkel verval toeliet. In tegenstelling tot Riegl's theoretische benadering ging Boito voor een meer praktische aanpak. (Jokilehto, 2008) Boito onderscheidde drie methodologieën: de archeologische restauratie (voor antieke monumenten), de pittoreske restauratie (voor middeleeuwse monumenten) en de architecturale restauratie (voor de andere monumenten). Aan de hand van acht ontwerpstrategieën konden ontwerpers een gebouw aanpassen zonder verwarring te veroorzaken over wat oud en wat nieuw was:

1. Maak onderscheid tussen de oude en de nieuwe stijl
 2. Maak onderscheid tussen de bouwmaterialen
 3. Onderdruk decoraties
 4. Stel oude stukken tentoon naast het monument
 5. Schrijf de datum van restauratie in elk stuk
 6. Breng een beschrijvende epigraaf aan op het monument
 7. Beschrijf en fotografeer de verschillende fasen van de restauratie en bewaar deze informatie dicht bij het monument
 8. Benadruk het belang van bekendheid
- (Plevoets & Van Cleempoel, 2013)

Boito's werk diende als fundament voor het eerste internationaal document met betrekking tot het behoud van patrimonium: het Charter van Athene in 1931. Het charter werd opgesteld om de problematiek van de wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog te analyseren: gebouwen moesten gebruikt worden voor een doel dat het historisch of artistiek karakter ervan respecteert. (Jokilehto, 2008)

De vernietiging door de oorlog beperkte zich niet tot individuele gebouwen maar speelde zich meer dan eens af op stedelijke schaal. Het CIAM-congres in 1933 analyseerde drieëndertig getroffen steden en distilleerde daaruit een aantal visies voor de creatie van de moderne stad. Dit onderzoek leidde tot de huidige vier hoofdfuncties van de stad: wonen, recreatie, werk en transport. Volgens de uitgezette ideeën mogen historische gebouwen slechts bewaard worden onder vrij specifieke omstandigheden en moeten ze gezien worden als een geïsoleerd monument. Hierdoor ontstond er een breuk tussen conservatie en restauratie enerzijds en de moderne architectuur anderzijds. Diegenen die zich bezighielden met conservatie en de kwesties van 'wetenschappelijk herstel' (Boito) en 'waardebeoordeling' (Riegl) hadden als doel het resterend

naoorlogs historisch weefsel te behouden en aan te passen aan de behoeften van de moderne wereld. Aan de andere kant leidde de wreedheid van de oorlog, het geloof in de toekomst van de moderne architectuur en de ontwikkeling van nieuwe technieken tot het verwerpen van bestaande architectuur, die gezien werd als een barrière voor ontwikkeling en vooruitgang. Het vergeten van de oorlog was hier de hoofdgedachte. (Plevoets & Van Cleempoel, 2013)

Vanaf de jaren zestig bewogen de twee termen 'architectuur' en 'conservatie' terug dichterbij elkaar toe omdat vele architecten geïnteresseerd waren in het gebruik van historische gebouwen voor nieuwe ontwerpen. Tot aan de 19e eeuw beperkte het begrip patrimonium zich tot antieke en middeleeuwse gebouwen, maar als gevolg van de vernietigingen tijdens beide wereldoorlogen ontstond een toenemend bewustzijn van de waarde van gebouwen uit andere, recentere periodes evenals van andere typologieën zoals industriële gebouwen. (Plevoets & Van Cleempoel, 2013) Door het toenemend aantal gebouwen dat mogelijk bewaard moest worden, kwam in 1964 in het Charter van Venetië de term 'adaptief hergebruik' of 'herbestemming' of 'reconversie' als conserveringspraktijk naar voren. (ICOMOS International Secretariat, 1964)

In het verder verloop van de 20ste eeuw weerspiegelde het gebruik van oude en nieuwe architectuur en het toekennen van nieuwe functies zich als conservatiemethode van patrimonium. Radolfo Machado, een vroege exponent in het herbestemmingsdebat, overstijgt het 'intern conflict' tussen de restauratie- en de anti-restauratiebeweging enerzijds en bespreekt het externe debat over de vraag of architecturale ontwerpen gebaseerd moeten zijn op een tabula rasa benadering anderzijds. Hij gebruikt de term 'hermodelleren' om te verwijzen naar 'adaptief hergebruik' en bespreekt het overlappen van interventies, een creatieve daad, als principe voor het herbestemmen. Zijn visie neemt de bestaande context mee op, in plaats van het te zien als een geïsoleerd monument. Machado's werk, *Architecture as Palimpsest* in 1976, dient als startpunt voor de betekenis van herbestemming in de komende decennia. (Plevoets & Van Cleempoel, 2013)

De definitie die Henket geeft aan het begrip herbestemming volgt het idee rond herbestemmen van de tweede helft van de 20ste eeuw en gaat als volgt: 'het geheel aan maatregelen die ertoe dienen een bestaand gebouw in een technische staat te brengen of te houden, zodat het een nieuw functioneel en/of technisch programma van eisen voor een bepaalde periode kan huisvesten, ervan uitgaande dat de oorspronkelijke functionele bestemming gewijzigd wordt.' (Henket & De Jonge, 1990)

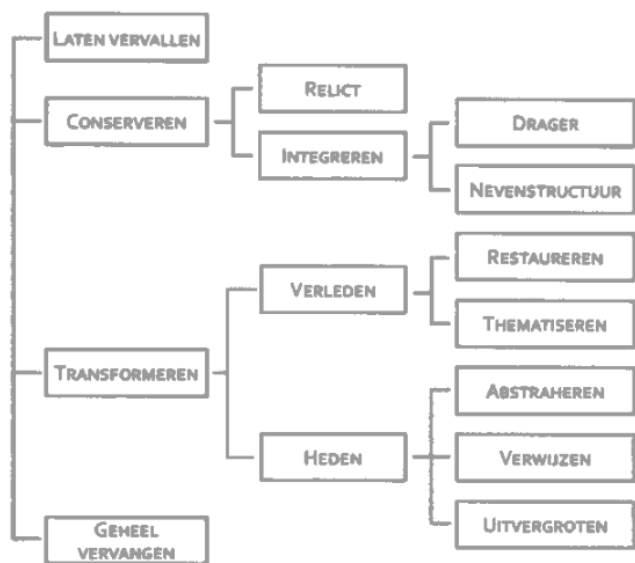
De jaren zeventig kunnen gezien worden als een historisch moment waarop de term 'herbestemming' als creatieve discipline tot stand is gekomen. Meerdere benaderingen en onderzoeks- methodologieën ontstonden in het licht van de 'herbestemming' of 'reconversie'. In de hedendaagse context spelen er momenteel vier belangrijke benaderingen mee: de typologische benadering, de technische benadering, de programmatische benadering en de strategische benadering. (Plevoets & Van Cleempoel, 2013)

Sherban Cantacuzino is een pionier van de typologische benadering. In *New Uses For Old Buildings* in 1975 bespreekt hij elf verschillende typologieën: kerken en kapellen; kloosters en andere religieuze structuren; fortificaties, bruggen; stadhuis, herenhuizen en andere gelijkaardige gebouwen; scholen; graanbeurzen; schuren; fabrieken; mouterijen en brouwerijen; pakhuizen en andere industriële gebouwen en pompstations. James Douglas is een recentere auteur die niet alleen de typologie beschrijft maar ook per typologie een aantal nieuwe functies voorstelt in *Building Adaptation* in 2006. Nog vele andere typologische herbestemmingsonderzoeken zijn verschenen. Ze geven allen een praktisch idee van de typologieën, hun vorm en het bereik van de soorten functies die er kunnen plaatsvinden. Het zijn nuttige gidsen maar geen diepgewortelde theorieën zoals die van Ruskin. (Plevoets & Van Cleempoel, 2013)

De technische benadering focust zich op hoe een gebouw moet worden aangepast om het te accommoderen aan de noden van een nieuwe functie. In *The Rehabilitation And Re-use Of Old Buildings* in 1987 maakt Highfield een onderscheid tussen woon en niet-woon functies. Hij bespreekt per categorie hoe het gebouw verbeterd kan worden inzake brandwerendheid, thermische prestaties, akoestische eigenschappen, preventie van vocht, condensatie en houtrot aan de hand van een technische studie van een veertigtal gebouwen. (Plevoets & Van Cleempoel, 2013)

De programmatische benadering, die nog weinig onderzocht is in theoretische traktaten, wordt wel al in de praktijk toegepast. Er wordt een specifiek programma gekozen als vertrekpunt om vervolgens het gebouw aan te passen aan deze functie. Er wordt veel meer aandacht besteed aan de herbestemming van hedendaagse architectuur dan de herbestemming van patrimonium. Dit wordt vooral door ontwikkelaars uitgevoerd die zoveel mogelijk winst proberen te maken. Patrimoniumkundige gebouwen hebben veelal een juridisch statuut dat de vrijheid van de ontwerper belemmert. De aanpak richt zich tegenover de vorige twee strategieën minder op het praktische en functionele maar meer op het sociaal, minder tastbaar, vlak. (Plevoets & Van Cleempoel, 2013)

De laatste benadering is de strategische benadering. Deze meer poëtische benadering kreeg aanvankelijk niet veel aandacht tot in 1989 Philippe Robert in *Adaptations. New Uses For Old Buildings* zeven 'concepten van conversie' bespreekt. Hij identificeert een aantal onderdelen in een historisch gebouw: in het gebouw, uit het gebouw, rond het gebouw, naast het gebouw, recyclen van materialen en overblijfselen, aanpassen aan een nieuwe functie en bouwen in de stijl van. Elk van deze concepten wijst naar een specifieke ingreep. Brooker en Stone definiëren in 2004 net als Robert verschillende ontwerpstrategieën voor herbestemming aan de hand van case studies. Ze identificeren drie strategieën: *interventie*, *inbrengen* en *installatie*. Ook geven ze een fysieke interventie met een focus op het 'affectieve' aspect van de aanpassing. Elke strategie kan de betekenis van het gebouw *accepteren*, *transformeren* of *onderdrukken*. De onderverdelingen komen ook terug in Jäger's werk. Hij onderscheidt toevoegingen, *transformaties* en *conversies*. In 2007 benaderen Cramer en Breitling de onderverdeling anders en werken met ontwerpstrategieën en architecturale uitingen (Plevoets & Cleempoel, 2013). Als laatste bespreekt Han Meyer vier manieren om met patrimonium om te gaan. Deze principes vormen een basis voor interventiemogelijkheden die bij de reconversie van patrimonium ingezet kunnen worden. Meyer haalt in het boek 'Het ontwerp van de openbare ruimte' deze beginselen aan: de transformatieprincipes. De transformatieprincipes zijn onder te delen in 4 categorieën volgens de graad van interventie: *verval*, *conserveren*, *transformeren* of gewoon *vervangen*. Door niets te doen aan de situatie leidt dit uiteindelijk tot verval. Door de schaarste aan ruimte vormt deze benadering bijna nooit een oplossing. Bovendien zal na verloop van tijd de sloop een noodzakelijk gevolg zijn. Conservatie gaat zoveel mogelijk uit van het behoud van de structuren. Enerzijds kan men het patrimonium integreren in de context, anderzijds kan men het als zelfstandig relict conserveren. Kleine elementen kunnen gemakkelijk als zelfstandig relict bestaan, maar grotere bouwwerken moeten geïntegreerd worden. Als derde kan het patrimonium ook getransformeerd worden. Een deel wordt vernieuwd en een deel wordt behouden. Bij de transformatie kan de nadruk liggen op het heden of het verleden. De laatste tabula rasa benadering gaat uit van het geheel volledig te vervangen door een nieuw ontwerp. (Meyer, de Josselin, Hoekstra, Harteveld, & Cosijn, 2006)

Figuur 1: Transformatieprincipes door H. Meyer

3. Reconversie van militair patrimonium

Door geopolitieke en economische veranderingen, defensiebesnoeiingen en ontwikkelingen in militaire technologie is er een constante evolutie in het gebruik van militaire sites. Deze sites worden verlaten of worden soms opnieuw bezet door het leger in een nieuwe maatschappelijke context. Bij het definitieve vertrek van de militaire aanwezigheid en wanneer het militair patrimonium functioneel is, kan de keuze gemaakt worden om het bouwwerk (deels) te bewaren en te herbesteden. Een van de belangrijkste argumenten voor de herbesteding van militair patrimonium is de herinnering aan en de herdenking van het verleden, met zijn slachtoffers en het verhaal doorheen de geschiedenis. Militair patrimonium, misschien meer dan andere soorten patrimonium, hangt sterk samen met een beladenheid.

Een ander argument, veelal gebruikt in stedelijke context, is om het 'brownfield' dat het patrimonium creëert door zijn leegstand, verval en verlatenheid, opnieuw te integreren in zijn omgeving en stedenbouwkundige context. Militair patrimonium neemt vaak een aanzienlijke oppervlakte van de stad in. In sommige reconversies staat het economisch argument voorop, zonder rekening te houden met de waarde en de geschiedenis van de site. In andere gevallen worden de ruimtelijke kwaliteiten van de bestaande structuur wel vooropgesteld en wordt er vooral gekeken naar de noden van de omgeving om zo de herbesteding aan te pakken. Hierbij hoeft de historische waarde niet centraal te staan. Enkele vragen kunnen gesteld worden bij deze benaderingen. Wordt er niet teveel ingezet op zoveel mogelijk bewaren, zodat het risico op een overvloed aan minderwaardig patrimonium ontstaat? Wordt er wel op een respectvolle manier omgegaan met het patrimonium? Misschien moet de herinnering niet letterlijk worden opgeslagen in constructies, maar kan zijn geschiedenis voortleven op een andere manier. Dit kan zijn door bijvoorbeeld het bewaren

van de grote hoeveelheid aan documentatie rond militair patrimonium, het voortvertellen of neerschrijven van verhalen, het bewaren van de originele materialen in andere vormen en nog vele andere mogelijkheden.

Vooraleer er kan nagedacht worden over een herbesteding moet eerst het militair domein een nieuwe eigenaar krijgen. In het Verenigd Koninkrijk worden bijvoorbeeld de sites eerst aangeboden aan andere overheidsdiensten, waarna de sites verkocht worden aan de hoogste bidder. Ook kunnen voormalige militaire ziekenhuizen, scholen, vliegvelden of open ruimten gratis worden overgedragen aan andere overheidsinstanties om zo te voldoen aan sociale- of milieueisen in een proces dat gecontroleerd wordt door de lokale overheid. De manier van kijken naar patrimonium kan verschillen van land tot land volgens de verschillende politieke systemen. (Fiorino, Bellu, Pilia, & Pirisino, 2017) In België worden de militaire domeinen van het ministerie van Defensie overgedragen aan het ministerie van Financiën. Het onroerend goed is dan in handen van het Federaal comité tot de aankoop ervan. Het goed wordt openbaar geplaatst op de website www.finimmoweb.be en uit de hand verkocht aan de meestbiedende. Er is dus geen sturing van bovenaf voor de verdere fase van de levensduur van het militair patrimonium. (Belgian Defence, z.d.)

Militair patrimonium heeft een aantal typerende eigenschappen waardoor een reconversie een bepaalde complexiteit met zich meedraagt. Volgende paragrafen duiden deze karakteristieken aan de hand van specifieke nationale en internationale voorbeelden om zo een inzicht te krijgen in wat een herbesteding specifiek voor militair patrimonium inhoudt. De voorbeelden zijn gekozen op basis van de representativiteit van bepaalde eigenschappen of karakteristieken van het militair erfgoed.

3.1. Beladenheid van militair patrimonium

Militair patrimonium reflecteert vaak een conflictsituatie en speelt een belangrijke rol in het verwerkingsproces en in de collectieve herinnering van de samenleving. Bij de herbestemming van dergelijk patrimonium speelt deze emotie een belangrijke rol in de beslissing over het behouden (herinneren) of afbreken (vergeten) ervan. De beladenheid hangt af van zijn huidige context en is dus tijdsgebonden.

Terwijl de maatschappij in de naoorlogse periode naar de toekomst kijkt, staat in de architecturale context het verlies, de slachtoffers en de triomf van de overwinnaar centraal. Het gevoel van nationalisme en gezamenlijk verlies wordt geuit aan de hand van structuren zoals begraafplaatsen, monumenten en gedenkplaatsen. De herinnering aan de oorlog wordt op deze manier in het hart van de stad gebracht om enerzijds de gruwelen een plaats te geven en anderzijds de bevolking te doen herinneren aan wat er in het verleden gebeurd is, zodat dit nooit weer zal gebeuren. Deze architectuur is gericht op het vastleggen van de geschiedenis op een serene en respectvolle manier in het geheugen van de volgende generaties. (Cohen, 2011) Niet alleen plaatsen met intentionele nagedachtenis dragen deze beladenheid. Andere, al dan niet militaire structuren, kunnen een niet bedoelde beladenheid bezitten door een herinnering aan een gewelddadig verleden. Denk maar aan plaatsen waar vele slachtoffers gevallen zijn door oorlogen of aanslagen, of vijandige structuren waarmee niemand iets te maken wil hebben. Allen hebben ze een rol gespeeld in zowel verlies als in overwinning.

In *Curated Decay* haalt Caitlin DeSilvey aan dat de geschiedenis of het verhaal van een bepaalde gebeurtenis of tijdsgeschied niet noodzakelijk hoeft te blijven vasthangen aan het desbetreffende patrimonium. Als de emotie bij de bevolking nog duidelijk aanwezig is, wordt er vaak geneigd om het verhaal vast te hangen aan het patrimonium omdat woorden alleen op dat moment geen troost kunnen bieden. Er is de angst om de aanwezigheid van het object te verliezen, maar ook om wat het symboliseert. Het object

houdt voor hen gemeenschappelijke herinneringen vast op die plek. DeSilvey pleit om deze connectie tussen het tastbare, het verhaal en de herinneringen in vraag te stellen. Soms is het beter om het tastbaar patrimonium los te laten en het verhaal op een andere manier te vertellen, eerder dan toe te geven aan de menselijke drang naar conservatie uit een gevoel van schatplicht aan het verleden.

Want wat zou deze overvloed aan patrimonium voor de toekomst betekenen? Is er geen gevaar voor onverschilligheid op deze manier? DeSilvey streeft dus naar het herbekijken van onze relatie tot het beschikbare en tot het behoud van het verhaal zonder de noodzaak het materiële in zijn volledigheid te moeten behouden. Op deze manier kan onze zin voor verantwoordelijkheid leiden tot verandering en transformatie, veeleer dan terug te willen keren naar behoud en vereeuwiging. (DeSilvey, 2017)

John Schofield pleit voor een meer expliciete en openhartige benadering omtrent materialiteit ten opzichte van DeSilvey. Hij stelt dat de materialiteit van het recent verleden belangrijk is omdat het nog steeds betekenisvol is voor de mensen. Weliswaar spreekt hij enkel over het recent verleden omdat hij begrijpt dat de waardering een tijdelijk gegeven is. (Myers, 2009)

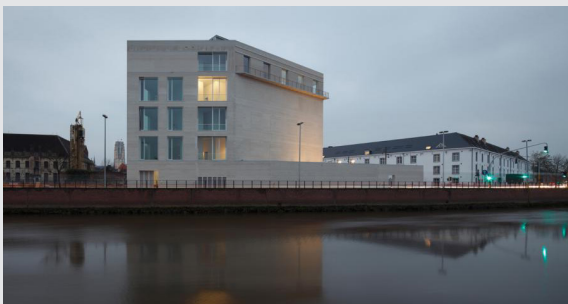
Antropoloog Lynn Meskell beschrijft de term 'negatief patrimonium' als een problematische site die de verzamelplaats wordt van het collectieve negatieve geheugen. Het 'negatief patrimonium' kan volgens haar op twee manieren benaderd worden: het kan omgevormd worden naar een positief en didactisch patrimonium of het kan worden gewist als deze plaatsen niet cultureel gerehabiliteerd kunnen worden en dus niet opgenomen kunnen worden in het nationaal gedachtegoed. (Meskell, 2002) Deze dualiteit tussen het herinneren en het vergeten haalt ook DeSilvey aan in *Curated Decay*: een negatief monument ligt volgens haar op de scheidingslijn tussen het onmogelijke van herinneren en de noodzaak van vergeten. (DeSilvey, 2017)

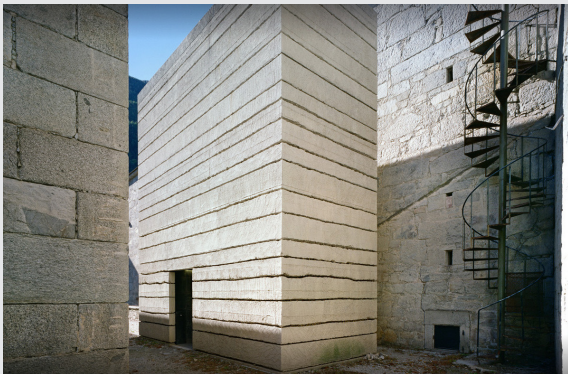
Figuur 2: Nationaal gedenkteken Fort Breendonk. Foto door Memorial Breendonk.

Het Fort van Breendonk draagt door zijn geschiedenis een grote beladenheid. Het fort werd gebouwd in 1906 als onderdeel van de tweede fortengordel rond Antwerpen. Vanaf 1940 tot het einde van WOII werd het fort door de Duitse bezetter als gevangenis gebruikt. Net na de overwinning bleef het fort een gevangenis voor incivieken en krijgsgevangenen. De benoeming tot Nationaal Gedenkteken van het Fort van Breendonk in 1947 geeft een plaats aan de vele gruwelen die hier hebben plaatsgevonden. In het jaar 2003 wordt het fort omgevormd tot een sober museum dat de volledige tragiek van de site eerbiedigt. Er wordt een parcours uitgestippeld doorheen de site dat het hele verhaal zowel chronologisch als thematisch vertelt. Het geleide parcours wordt ondersteund door moderne audiovisuele middelen. Verder werd het fort minimaal gerenoveerd om een aangenaam museumbezoek te garanderen. (Memorial Breendonk, z.d.)

Figuur 3: Dossin kazerne. Foto door Stijn Bollaert.

In 2012 werd de Kazerne Dossin – Memorial, Museum en Documentatiecentrum over Holocaust en Mensenrechten geopend. Tijdens WOII diende de kazerne als deportatiecentrum voor joden, Roma en Sinti. Na de oorlog kwam de Dossin kazerne weer in handen van de Belgische staat. In 1977 kocht de stad Mechelen de kazerne aan en herbestemde het verkommerde gebouw tot een appartementencomplex. De geschiedenis van de Dossin kazerne als Sammellager of deportatiecentrum verdween volledig naar de achtergrond. In 1996 kreeg het Joods Museum van Deportatie en Verzet (JMDV) een plaats op de site. Later in 2012 werd een herdenkingsruimte, het Memorial, in de rechtereuleug van de kazerne ingericht en verhuisde de vaste tentoonstelling van het museum naar een nieuw vijfhoekig gebouw, dat zich als monument in de stad opstelt, rechtover de kazerne. De kazerne zelf werd gerenoveerd en ingevuld met werk- en onderzoeksruimtes, een documentatiecentrum met bibliotheek, archief, vergaderruimtes en andere faciliteiten. (awg architecten, z.d.)

Figuur 4: Fort Franzensfeste. Foto door Alessandra Chemollo

In Fort Franzensfeste wordt de keuze gemaakt om het tastbaar patrimonium letterlijk te bewaren omdat het bijdraagt tot de geschiedenis. Het fort is dankzij voortdurende militaire aanwezigheid volledig intact en in goede staat gebleven, wat de conservatie eenvoudiger maakt. De emotionele beladenheid en de concrete verwijzingen naar de geschiedenis worden bewaard in de herbestemming om het verleden collectief te kunnen onthouden. Dit 'onthouden' is een functie die volledig verdreven is van zijn oorspronkelijk, historisch doel. De omvorming naar een museum claimt het compatibele hergebruik van het fort in zijn hedendaagse context: het collectieve geheugen. De herbestemming richt zich enerzijds op het conserveren en anderzijds op het integreren van culturele en sociale functies met permanente en tijdelijke tentoonstellingen en evenementen om de collectieve emotie en herinnering te bewaren. De toegevoegde structuren voeden het nieuwe programma en de toegankelijkheid tot het fort. (Fiorino e.a., 2017)

Figuur 5: Opgesneden Bunker 599. Foto door RAAF en Atelier de Lyon.

In een ander voorbeeld wordt het patrimonium niet letterlijk bewaard maar getransformeerd tot een sculpturaal object. Bunker 599 wordt in twee delen gesneden waardoor de binnenkant, die anders nooit zichtbaar is, wordt getoond. Door het artefact in zijn materiële volledigheid los te laten, wordt de verbeelding gestimuleerd en het verhaal op een nieuwe manier verteld. Er ontstaat een nieuw spanningsveld tussen verleden, heden en toekomst waarbij het patrimonium geactiveerd wordt in plaats van het op een voetstuk te plaatsen. In tegenstelling tot conservatief historisch herstellen of behouden, richt de doelbewuste destructie van het patrimonium zich op het genereren van beladenheid van meerdere lagen van geschiedenis. (Rietveld & Rietveld, 2017)

Een voorbeeld van omgaan met negatieve en tijdsgebonden beladenheid is de grootste nazi-bunker nabij Arnhem in het Nederlandse Arnhem-Schaarsbergen. De bunker was ooit het hart van 'Fliegerhorst', een vliegveld van de Duitse luchtmacht. De bunker, genaamd Diogenesbunker met een enorme omvang, werd na WOII jarenlang gebruikt als opslag voor het Gelders Archief en nadien als depot van het Nederlands Openluchtmuseum. Nu de emotie bijna is weggeëb en het historische verhaal overblijft kan er nagedacht worden over een nieuwe herbestemming van deze bunker met een passend programma in functie van zijn geschiedenis. Tal van suggesties werden gemaakt zoals discotheek, erotisch centrum, expositieruimte, hotel, escaperoom en andere losse flodders. Na onderzoek werd de toekomst van de Diogenesbunker beschouwd in het licht van herinneringstoerisme en oorlogsmuseum door de beladenheid van deze plaats. (Van Heiningen, 2017)

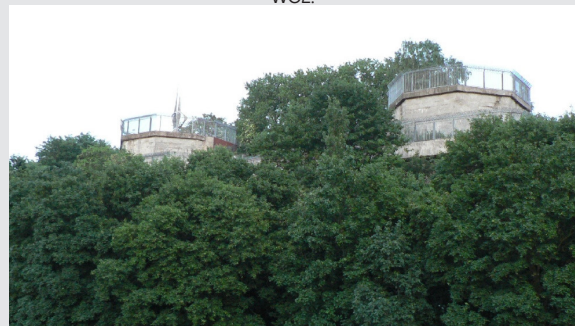
Figuur 6: Diogenesbunker. Foto door Bert Verwoerd.

Een kilometer lang 'negatief' patrimonium waar het thema 'herinneren' versus 'niet herinneren' aan bod komt is te vinden in Utrecht. De spanningen in de Maliebaan liepen tijdens de Tweede Wereldoorlog zeer hoog op. Het centraal bestuur en terreurapparaat, het hoofdkantoor van de NSB, het Nederlandse verzet en de Joodse raad waren gehuisvest in de Maliebaan. De beladenheid van het schuldig patrimonium is zo aanzienlijk dat net na de oorlog geen enkele Nederlander terug te vinden was op de 'besmette' Maliebaan. De Nazi's hadden immers nog niet zolang voordien een deel ervan toegeëigend. Net zoals de bunker in Arnhem draagt de negatieve beladenheid bij tot het afwijzen van zijn historische waarde of tot het niet willen herinneren. Wanneer de emoties stilaan zijn weggeëb kan de historische waarde naar voor geschoven worden. Dit blijkt onder andere uit de kritische artikelen die vandaag de dag verschijnen omtrent de Maliebaan. De Maliebaan is volgens Van Liempt uniek omdat het goed geschikt is om het héle oorlogsverhaal te vertellen: van daders, slachtoffers tot omstanders. De fietsers die er vandaag passeren hebben geen idee van het verhaal omdat het patrimonium door zijn negatieve geladenheid in de vergetelheid geraakt is. (Netwerk Oorlogsbronnen, 2017)

Figuur 7: Maliebaan Hoofdkwartier N.S.B.. Foto via NIOD Beeldbank WO2.

De Nazi FLAK (Flugabwehrkanone) torens zijn gebouwd tijdens WOII om strategisch gelegen gebieden te beschermen tegen geallieerde luchtaanvallen. De torens zijn massieve betonnen bunkers met luchtafweergeschut op het dak. Ze werden per twee ontworpen: een aanvalstoren en een controle toren, om inkomende luchtaanvallen te onderscheppen. Deze torens fungeerden tegelijkertijd als schuilplaats, industriële productie en opslag van materialen. Flakturm II, in het Berlijnse Friedrichshain Volkspark, is   n van de vele Flakturmtorens die na WOII afgebroken werd in een poging om het verleden te vergeten. Het Friedrichshain Volkspark werd na WOII heropgebouwd door Reinhold Linger. De restanten van de moeilijk afbreekbare bunkers liggen als stilzwijgende getuigen in het nieuwe park. Ze werden door groen overgroeid en lijken nu natuurlijke heuvels. Een bord onderaan de heuvel geeft de bezoeker informatie over de FLAK torens. Bovenaan is nog een restant van de bunker zichtbaar. (RUWE, 2016)

Figuur 8: Flakturm II in Volkspark Friedrichshain park. Foto door Denis Apel.

De voormalige geheime militaire testsite, die gebruikt werd tijdens beide Oorlogen en de Koude Oorlog, werd in 1971 verlaten door de militairen. Sindsdien zijn delen van Orford Ness natuurreservaat geworden. Ondanks jaren van degradatie, door de activiteiten van het *Ministry of Defence (MoD)*, kreeg de zeldzame vegetatie ruimte voor herstel. De conversie van het landschap van militaire site naar natuurreservaat gebeurde langzaam en de massieve betonnen structuren bleven staan om zo de vernieling van deze 'monumenten' uit te stellen. Toen in 1993 de site in handen kwam van de National Trust, wakkerde de conversatie aan rondom het al dan niet afbreken of laten vervallen van de 'negatieve' structuren. National Trust koos ervoor om de beladenheid van de site te laten wegebben en het verhaal van het donkere verleden te beëindigen door het gebied ontoegankelijk te maken zodat er plaats is voor verval van de structuren en waar de zeldzame vegetatie zich verder kon ontwikkelen. Dit markeert het einde van het donkere verleden. Er zijn begeleide wandelingen doorheen de site voorzien die het verhaal van deze donkere geschiedenis op een educatieve manier overbrengt aan de bezoeker. (National Trust, z.d.) (DeSilvey, 2017)

Figuur 9: Orford Ness. Foto door Chris Read.

In een eerste naoorlogse reactie wordt 'negatief patrimonium' vaak met de grond gelijk gemaakt. Deze reactie is een poging om de gruwel van de oorlog zo snel mogelijk te vergeten, door alle mogelijke bewijzen en sporen die ons aan deze negatieve gebeurtenis doen herinneren uit te wissen. Een andere manier om te vergeten is door het patrimonium te laten vervallen tot ruïne en de natuur zijn gang te laten gaan. Beide reacties zijn een aanslag op het huidige voorkomen en de materialiteit van de beladen structuur. Kunnen deze ruïnes of immateriële overblijfselen ervan (zoals foto's, modellen of kaarten) nog een monumentaliteit, beladenheid en representativiteit bezitten? De onderdrukking van de materialiteit van 'negatief patrimonium' kan een noodzakelijke tactiek zijn om met de negatieve beladenheid om te gaan. Het fysiek vernietigen is echter niet hetzelfde als het uitroeien van zijn representaties en symboliek. Het patrimonium kan namelijk in zijn immateriële toestand blijven verder bestaan. (Bennett, 2019)

Door de hiervoor besproken beladenheid onderscheidt militair patrimonium zich van andere soorten patrimonium. Deze beladenheid is dus een tijdsafhankelijk gegeven dat zowel positief als negatief kan zijn. Het kan geplaatst worden in een reconversie aan de hand van een educatieve of herdenkings-component. Net door die tijdsafhankelijkheid is er meer vrijheid om het patrimonium te benaderen. Zoals DeSilvey en Schofield aanhalen kan de materialiteit van het patrimonium losgelaten worden wanneer het niet meer tot het recente verleden behoort en kan educatie op een andere manier geïntegreerd worden.

3.2. Militaire typologie

Initieel beperkten militaire bouwwerken zich tot verdedigingsstructuren zoals forten, citadellen en omwallingen met toegangspoorten. De soldaten werden bij de lokale bevolking ingekwartierd ofwel werden er plaatselijk enkele barakken gebouwd. Maar in 1840 ontstond de noodzaak om gebouwen specifiek voor het leger op te trekken zodat het leger zich kon organiseren en verder uitgroeien. Kazernes, hospitalen, scholen, oefenterreinen, zwembaden, arsenalen en andere gebouwen in functie van de noden van het leger werden gebouwd. De militaire gedenktekens ontstonden in tijden van oorlog. De eerste hulde aan de slachtoffers ontwikkelde zich in militaire hospitalen bij de verzorging van de gewonden. Door het toenemende slachtofferaantal ontstond de noodzaak om de doden op een respectvolle manier te herdenken. Gemeenten en verenigingen richtten hun eigen gedenktekens voor de gesneuvelden op. De oorlogsslachtoffers werden met grote eerbied begraven en herdacht. (Stedelijke Ontwikkeling Gewestelijke overheidsdienst Brussel, z.d.)

De gebruikte architectuur in de militaire typologieën bestaat uit twee onderdelen. Een eerste is het formele deel, waaronder toegangspoorten, *terre-pleinen*, standbeelden en andere plechtige bouwwerken vallen. De architectuur van het formele deel heeft een zekere grandeur die wordt ingezet als eerbetoon aan de overledenen en de grandeur van het leger. Een tweede deel is het functionele, dat eerder onopvallend aanwezig is door de sobere architectuur.

Gedenktekens worden uitgevoerd met een formele architectuur, terwijl de militaire basissen een combinatie van formele en functionele architectuur bevatten. De officiële toegang, het centrale *terre-pleinen* met daarrond een ensemble van lineaire kazernegebouwen stralen de macht en de grootsheid van het leger uit. Verder van het formele gedeelte en dichter tegen de ommuring liggen de barakken en andere ondersteunende gebouwen die soberder en functioneler uitgewerkt zijn. De verdedigingswerken zijn op hun beurt eveneens gericht op het functionele en worden soberder uitgevoerd door het gebruik van natuurlijke

uitgravingen en ophoping voor grachten, wallen en andere landschappelijke verdedigings- of aanvalsstructuren. Hoe dichter naar de kern van een verdedigingswerk, hoe meer artificiële materialen zoals baksteen of beton worden toegevoegd om het bouwwerk te versterken. Helemaal centraal ligt het formele gedeelte: het centrale plein dat toegankelijk is via één of meerdere toegangspoorten die meer macht en grandeur uitstralen. (Luyten & Lacroix, 2008)

Militair patrimonium bevat constructies die het resultaat zijn van een lange geschiedenis van aanpassingen, wederopbouw en afbraak. Deze vaak duurzame constructies zullen ook nog voor een lange tijd blijven bestaan. bOb Van Reeth haalt een parafrase aan van de dichter Herman De Coninck: "Architectuur is de herinnering aan wat nooit bestaan heeft." Hiermee verwijst hij naar de openheid, beweeglijkheid en hartstochtelijkheid van het bestaan zelf. Architectuur bestaat volgens Van Reeth uit verschillende lagen en verschillende tijdsomlopen. Bij onderzoek naar een mogelijke herbestemming wordt de geschiedenis van de desbetreffende site onderzocht. Maar welk deel in de geschiedenis is het meest 'waardevol'? Of is elke gebeurtenis telkens een laag die erbij komt en moet deze opeenstapeling in beschouwing worden genomen? (Shift Networks, 2003)

Door de specifieke functies van militaire structuren worden deze vaak op een specifieke manier benaderd. Deze bouwwerken zijn eerder gericht op het functionele waarbij er wordt ingezet op symmetrie, geometrie en materialiteit eerder dan het esthetische. Verdedigingswerken zijn bij uitstek militaire bouwwerken aangepast aan hun functie. Ze dienen een gebied te verdedigen met beschikbare natuurlijke en artificieel materialen die de aanval van de vijand kunnen weerstaan. Later, bij het ontstaan van militaire basissen, komt het formele aspect gericht op het uitstralen van de grandeur van het leger erbij. De evolutie van de architectuur en wapentechnologie doorheen de geschiedenis draagt bij tot de gelaagdheid van militair patrimonium.

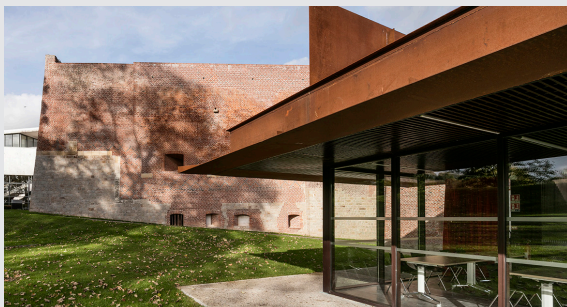

Figuur 10: Ontwerptekening Kwartier 51. Bron: LINT en Zigler Branderhorst

Figuur 11: Castello di Rivoli. Foto door Laurian Ghinitoiu.

Figuur 12: Museum Péronne. Foto: Beaudouin Architectes.

Figuur 13: FLAK toren VI in Wilhelmsburg. Foto van IBA Hamburg

Figuur 14: De Leeuw van Waterloo. Foto door Waterloo 1815.

De kazerne van Sijsele was voor desluiting in 2011 lange een ontoegankelijk militair domein. Na een tijdelijk gebruik als noodopvangkamp voor vluchtelingen werd een nieuwe bestemming voor de site gezocht. De reconversie focust zich op de herontwikkeling van de site als een nieuw stadsdeel. De kazerne architectuur wordt gerespecteerd en ingezet in het ontwerp. De kazernes worden getransformeerd tot woonkazernes, werkplekken en een food hall. Er worden ook nieuwe woningen volgens het typische militair ritme bijgeplaatst op de site. De materialiteit van de kazerne wordt in de reconversie gebruikt bij de toevoeging van nieuwe structuren zoals de fietswegen bestaande uit betonplaten met groen tussen de voegen en de woningen bestaande uit baksteen. (LINT landscape interventions & Ziegler Branderhorst, 2017)

Castello di Rivoli is een gelaagd gebouw van vele jaren, vele eigenaren en vele architecten. Het is lang een verdedigingswerk geweest, tot zijn eerste formele transformatie naar een luxueus landhuis in de 17e eeuw. Na de vernielingen tijdens de Franse revolutie zijn er vele fasen van verbouwingen en toevoegingen geweest. De renovatie van Andrea Bruno deed het kasteel heropleven terwijl hij het bestaande respecteerde. Hij reconstrueerde historische delen terwijl een moderne toegevoegde laag in constant dialoog staat met het verleden. De onafgewerkte toegang benadrukt deze gelaagdheid. Materialen en decoratie zijn ofwel accuraat met het verleden, ofwel ongegeneerd hedendaags. Voor de praktische circulatie zijn liften en trappen extern toegevoegd. Vandaag is het kasteel een museum voor moderne kunst, een programma overeenstemmend met zijn plaats. Het gebouw is een gelaagde studie van geschiedenis dat op zijn beurt tentoonstellingen huishoudt die zoeken naar de zingeving van hedendaagse en toekomstige kunst. De renovatie van Bruno vertelt niet enkel het verhaal van een gebouw, maar ook dat van verschuivingen van ideeën van soevereiniteit en macht. (Allen, 2019)

Historial de la Grande Guerre in Péronne is een ander voorbeeld waarbij de gelaagdheid van de geschiedenis van het gebouw wordt gerespecteerd. Het middeleeuws kasteel, dat zwaar beschadigd geraakte tijdens WO1, werd in 1931 door de hoofdarchitect van de historische monumenten Henri Moreau gerestaureerd. Later in 1992 werd een museum bijgeplaatst dat in dialoog gaat met de geschiedenis van deze plek. De architect Henri Ciriani realiseerde in de late 20e eeuwse architectuur een bouwwerk uit wit beton. In 2016 werd een nieuwe laag toegevoegd: een uitbreidingsproject dat de werking van het museum en de ontvangst van het publiek in het kasteel moest verbeteren. Het ontvangstpaviljoen en de poort werden uitgevoerd in een eigentijdse materialiteit, met name cortenstaal, die duidelijk te onderscheiden valt van de historische lagen uit baksteen en wit beton. (Emmanuelle et Laurent Beaudouin - Architectes, 2015)

FLAK toren VI in Hamburg werd door zijn geschikte ligging en warmtecapaciteitsvermogen door de materialiteit getransformeerd in een energiecentrale die werkt op hernieuwbare vormen van energie, inclusief een groot warmtereservoir. De toren werd hernoemd tot 'Energiebunker' en biedt 1000 huishoudens elektriciteit door middel van zonnepanelen en warmte via warmtecollectoren op zonne energie. De toren is het symbool voor het klimaatconcept van Wilhelmsburg. Het gebouw is voorzien van een café met een panoramisch terras waar bezoekers kunnen genieten van het uitzicht over de stad. (IBA Hamburg GmbH, z.d.)

De eerste bezoekers van het slagveld van Waterloo waren vaak familieleden, diplomaten en journalisten. Zij richtten de eerste herdenkingsmonumenten op. Na een lange periode van oorlog, wanneer continentale reizen weer mogelijk werden, richtten de landen die hadden deelgenomen aan de slag er al snel nationale monumenten op. De Pruisen richtten in 1818 een monument op ter herdenking van de inzet van de Pruisische troepen. Onder het bewind van Willem I werd op 18 juni 1826, een nationale feestdag, op de plaats waar de kroonprins gewond was geraakt, de leeuwenheuvel als meest prominent monument in Waterloo opgericht. Britse gedenktekens in de kerk van Waterloo herinneren aan de gestorven officieren. Door de veelheid aan monumenten werd het slagveld getransformeerd tot een gelaagde *lieu de mémoire* voor de winnende partij. De verliezende natie zou zelfs tot het begin van de twintigste eeuw moeten wachten op een eerste monument. Franse bezoekers, zich volop bewust van de afwezigheid van Franse monumenten op het slagveld, namen aanstoot aan de kolossale heuvel met de leeuw, omdat die met een dreigende blik richting Frankrijk was gepositioneerd. (Gijbels, 2015)

Een voorbeeld waarbij het militair landschap betrokken wordt bij de interventie is Bunker 599. De opengesneden bunker in Diefdijk in Nederland was een onderdeel van de Nieuw Hollandse Waterlinie, een militair verdedigingssysteem met gecontroleerde inundaties. De zware constructie wordt gesplitst door een lange houten promenade die leidt naar de waterlijn van het overstromd gebied. Het pad en de pier herinneren de bezoeker eraan dat zowel de bunker als de omgeving deel uitmaken van het militair verdedigingssysteem. De bunker en zijn landschap worden als één poreus geheel beschouwd. (Waterlinie, 2015)

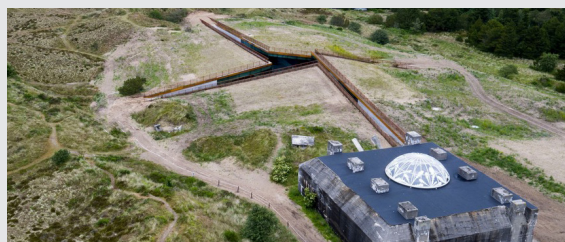
Figuur 15: Bunker 599 en het overstromd gebied. Foto door Bart Van Hoek.

Het Waterliniemuseum Fort Vechten is onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Deze waterlinie is een landschappelijk ingenieus systeem van dijken, sluizen, forten, openschietvelden en inundatiegebieden uit de 19de eeuw. Bij de transformatie van het fort Vechten tot Waterliniemuseum werd er niet gekozen voor een gebouw langs de rijksweg die de aandacht trekt, maar er werd ingezet op een landschappelijke aanpak. De betrekking van het militair landschap is gebruikt om uit te leggen wat het fort en de waterlinie inhoudt. Een tachtig meter brede band, waarin het fort zowel boven- als ondergronds gelegen is, wordt hersteld volgens zijn strak geometrische staat uit circa 1880. De originele hoogtelijnen van het fort werden gebruikt voor het ontwerp van het nieuwe museumpaviljoen in de strook. De strook strekt zich 450 meter ver in het landschap en benadrukt de werking van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. (Muis, 2015)

Figuur 16: Fort Vechten. Foto door Ossip Van Duivenbode.

Het Deense bureau BIG heeft een 'onzichtbaar' museum gebouwd in het duinenlandschap rondom de Nazi bunker in Blåvand, Denemarken. Om het duinenlandschap rond de bunker te bewaren zijn lineaire doorgangen getrokken doorheen een zandduin. De vier wegen, die daglicht binnentrekken in het museum, kruisen elkaar in het hart van het gebouw, waar ze een binnenkoer vormen. De expositieruimten vormen een uitbreiding van het reeds bestaande museum in de bunker. Door het bewaren van het landschap en de Tirpitz bunker blijft de bunker een uniek landmark van een recent donker verleden. (Mairs, 2017)

Figuur 17: Tirpitz bunker museum. Foto door Mike Bink.

Naar aanleiding van de 100-jarige herdenking van WOI werd een meer recreatieve invulling op het lepers oorlogslandschap toegepast. Toeristische fiets- en autoroutes werden uitgestippeld als rode draad doorheen Flanders Fields rond Ieper. De routes verbinden niet alleen talloze monumenten en musea maar doorkruisen ook het voormalige oorlogslandschap. Alle fiets- en autoroutes zijn in één richting bewegwijzerd met zeshoekige metalen borden met een klapproos. De Mijnslag fietsroute loopt langs plaatsen waar de geallieerden op 7 juni 1917, 19 dieptemijnen tegelijk tot ontploffing brachten. De gigantische explosies vernielden de Duitse stellingen en sloegen enorme kraters in het landschap. De Spanbroekmolenkrater of 'the Pool of Peace' is nu een 12 meter diepe vijver, een vredevol stukje natuur in het glooiende landschap van het Heuvelland. (Westtoer, z.d.)

Figuur 18: Spanbroekmolenkrater. Foto door Westtoer.

Naar aanleiding van een optimalisatie van de militaire activiteiten, wordt een masterplan opgesteld voor de militaire luchthaven van Koksijde. De militaire basis is uniek door de schaal van het gebied, de betekenis van de plek en de ligging in het duin-polderlandschap. Het masterplan wil "een nieuwe betekenis geven aan de open ruimte als open polderlandschap, recreatief vliegveld en een breed toegankelijk recreatief open ruimtepark." Aan de bebouwingsranden van de omliggende omgeving is er plaats voor ontwikkeling van woon- en werkfuncties. Op deze manier worden de stadkernen versterkt met respect voor het landschap. De kazernezone wordt getransformeerd naar gemeenschapsvoorzieningen en technische diensten. De recreatieve luchtvaart zal ondersteund worden door nieuwe infrastructuur die geïntegreerd worden in het open landschap en er komt een nieuw bedrijventerrein op de bestaande verharding. De militaire activiteiten worden in dit plan geconcentreerd op een kleinere oppervlakte. De landingsbaan blijft "een stille getuige van de geschiedenis" en wordt behouden waardoor er een "atypische ruimte voor bezoekers" ontstaat. (De recreatieve vliegpolder, z.d.)

Figuur 19: De recreatieve vliegpolder. Foto uit de startnota van het masterplan.

3.3. Landschap als onderdeel van militair patrimonium

Militair patrimonium, in het bijzonder vestingbouw, is in het landschap verankerd volgens een aantal universele principes die terugkomen in elke periode van de geschiedenis. Het verdedigingswerk is ontworpen om een bepaald gebied te beschermen van externe dreigingen. Het groot uitgestrekt domein net buiten het afgebakende, te beschermen grondgebied bevat verschillende grenzen van hoogteverschillen en natuurlijke obstakels zoals waterwegen of strategische bossen om de belager te vertragen. Bastions, voorwerken en buitenwerken worden toegevoegd in het landschap om de verdediging te versterken. Het goed verstopte verdedigingswerk biedt bovendien een goed zicht op iedereen die de fortificatie benadert, zonder zelf gezien te worden. Het landschap kan volgens *ICOFORT* niet zomaar losgekoppeld worden van de werking van het militair bouwwerk en moet bijgevolg opgenomen worden in de reconversie. (*ICOFORT*, 2018)

ICOFORT haalt in haar charter een aantal principes aan voor interventies in fortificaties en gerelateerd patrimonium. Om het landschap te betrekken in de herbestemmingsvisie moet gestart worden van een masterplan dat op zijn minst volgende zaken in functie van het landschap bevat: historische studie van de plaats en alle perioden van ontwikkeling en gebruik, een morfologische ontwikkelingsstudie, een topografisch onderzoek, een archeologische studie en een landschapsstudie. Alle interventies moeten gebaseerd zijn op een holistische integratie van de waarden van de site tot het bouwwerk én zijn landschap. (*ICOFORT*, 2018)

In tegenstelling tot *ICOFORT*, die landschap en architectuur strikt gescheiden houdt, denkt de DeSilvey over de onderlinge relatie tussen natuurlijke en artificiële bouwwerken. Volgens haar kan deze verhouding veel poreuzer gezien worden. Er hoeft geen onderscheid gemaakt te worden tussen architectuur (als discreet en begrensd) en omgeving (als verspreid en verdeeld). In het geval van een militaire context is de porositeit tussen architectuur en omgeving of landschap groot. Enerzijds is het landschap een bouwwerk

uit natuurlijke materialen om de vijand op afstand te houden. Anderzijds zijn de artificiële bouwwerken ingepast in het landschap om het verdedigingswerk aan het zicht van de belagers te onttrekken. De opvatting dat een gebouw altijd naar een functie vraagt moet anders bekeken worden. Het moet eerder bekeken worden als een landschap, een open systeem dat kan transformeren in de tijd en dat zich kan aanpassen aan verschillende functies en interpretaties. (DeSilvey, 2017)

Hoewel de niet ontworpen militaire bouwwerken niet opgenomen worden in onderhavig onderzoek, is het belangrijk te vermelden dat door oorlogvoering er ook tal van sporen zijn achtergelaten in het landschap. Een voorbeeld hiervan zijn de verlaten velden waar ooit veldslagen hebben plaatsgevonden. Deze velden hebben een grote beladenheid door de historische gebeurtenis die er plaats vond en de vele slachtoffers die er gevallen zijn. De slagvelden zijn vaak leeg en vrij van gebouwen of structuren terwijl deze 'brownfields' een bewogen geschiedenis met zich meedragen. Enerzijds maakt het gebrek aan objecten, structuren en een verhaal het moeilijk voor bezoekers om de site te waarderen. Anderzijds biedt het gebrek aan een opgezette omgeving de mogelijkheid om de verbeelding te laten spelen en het verleden te visualiseren. Hoewel de combinatie van herinneren en educatie een goede opzet is, groeit later ook de erkenning voor meer recreatieve en culturele invullingen voor slagvelden. Het is duidelijk dat ook hier de tijdelijkheid van emotie inspeelt op de omgang met het begrip slagveld. (Ryan, 2007)

De verankering van het natuurlijk landschap als ontworpen of strategisch element verbreedt de context van het militair patrimonium. Zoals DeSilvey aanhaalt, kan het geheel van het patrimonium, bestaande uit de combinatie tussen natuurlijke en artificiële bouwwerken, poreus bekeken worden. Door de strategische inzet van het landschap en zijn functionaliteit kan het militair patrimonium duidelijk onderscheiden worden van andere types.

3.4. Militair patrimonium in relatie met het stedelijk weefsel

De vorm van de 15e tot 17e eeuwse steden is een product van de visie van militaire ingenieurs. De militairen bestudeerden verschillende steden en schreven hun onderzoek en bevindingen neer in geheime schriftelijke rapporten en tekeningen. De plannen werden vaak jarenlang geheim gehouden omdat het strategische documenten waren voor de staatsveiligheid. Militaire bouwwerken werden altijd ontworpen met de bedoeling een gebied te beschermen, meestal in een stedelijke context of een stad. (Fiorino e.a., 2017) Door de technologische ontwikkeling van de artillerie en de steeds grotere reikwijdte van het geschut vanaf de 19de -eeuw, werden verdedigingswerken in gordels rondom de stad vooruitgeschoven. Een voorbeeld hiervan is vesting Antwerpen met de eerste gordel of de Brialmontgordel en de tweede gordel of de hoofdweerstandstelling. (Lombaerde, 2009) De verdediging van de stad evolueerde hierdoor van een aaneenschakeling van verdedigingswerken in een gesloten defensief systeem naar een meer open defensief systeem. Nieuwe technologische ontwikkelingen brachten nieuwe manieren van oorlogvoering mee: lucht- en atoomaanvallen. Door het uitschakelen van de industrie die de oorlog voedde kon de vijand verzwakt worden. Een stedenbouwkundige oplossing hiervoor was de decentralisatie van de oorlogsindustrie. Hierdoor is de relatie tussen de huidige militaire architectuur en het stedelijk weefsel bijna volledig verdampt. (Bekers, z.d.)

Behalve de wapenontwikkeling van man-tot-mangevechten tot nucleaire bomaanslagen ligt ook de uitbreiding en ontwikkeling van de stad en haar bevolking aan de basis van het afbrokkelen van militaire architectuur. In tijden van vrede is de militaire stad bovendien overbodig en

worden vele forten, kazernes en ander militair patrimonium gedeclasseerd. Wanneer militaire sites verlaten worden ontstaat er een gigantisch 'brownfield' in het stedelijk weefsel. De re-integratie van de militaire structuren in de moderne stad is niet altijd even gemakkelijk. Enerzijds zijn door de reeds aangehaalde principes voor de bouw van vestingwerken door *ICOFORT* vele militaire sites vaak fysiek en symbolisch gescheiden van het stedelijk weefsel. (ICOFORT, 2018) Anderzijds is door de ontoegankelijkheid van militaire sites en de traditionele geheimhouding van gerelateerde documenten, de studie naar de identificatie van het militair patrimonium altijd beperkt geweest. Om deze limieten te overwinnen moeten vooraf interdisciplinaire studies uitgevoerd worden. Deze studies pakken sub-thema's aan zoals iconografie, militaire cartografie, militaire geschiedenis, relatie tussen militaire activiteiten en het landschap. (Fiorino e.a., 2017)

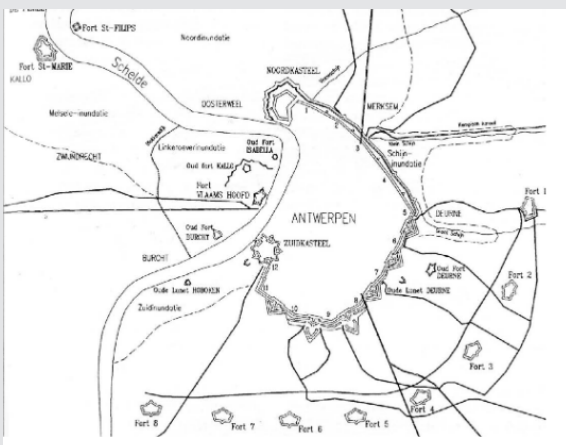
De militaire bouwwerken, ontworpen volgens het gesloten defensief systeem door militaire ingenieurs, hebben een grote invloed gehad op de vorm van de militaire stad. Naarmate het defensiesysteem evolueerde naar een meer open systeem, verminderde de impact van militaire bouwwerken op de plaatselijke stedelijke ontwikkeling. Door de toenemende ontwikkeling van oorlogsvoering is het militair patrimonium op grote schaal uitgebreid. De directe connectie tussen militair patrimonium en stad is daarom minder voelbaar. De combinatie van stadsuitbreiding en de beslotenheid door geheimhouding en de ontoegankelijkheid van militaire sites zorgen ervoor dat de relatie tussen site en stad moeilijk voelbaar is.

Figuur 20: Historisch plan Alessandrië. Bron "Military Landscapes".

De Citadel van Alessandria is een voorbeeld van het herstel van de oorspronkelijke link van het bouwwerk met zijn stedelijke context. De citadel van Alessandria is gebouwd rond 1830 en is een van de weinige constructies in zijn soort die nog intact gebleven zijn. Door het vertrek van de militairen enkele jaren geleden is de toestand van het gebouw (zowel interieur als exterieur) snel achteruit gegaan. De noodzaak groeit dus om over de toekomstplannen na te denken. De doelstellingen zijn het bewaren van het historische, culturele en ecologische patrimonium en de verbetering van het toerismesysteem. Alessandria moet als cultureel patrimonium gewaardeerd worden, zowel materieel als immaterieel. (Andrea Desimone architetto, 2018) Men heeft het over een geïntegreerd programma dat vertrekt vanuit gespecialiseerde kennis waarbij het fort fysiek terug verbonden wordt met de stedelijke structuur zodat de burgers de mogelijkheid krijgen om de site te bezoeken. Bij het herstel en de herbesteding van de citadel zal het elliptische systeem bewaard worden. De eerste stap werd reeds gezet door de bouw van de Tanaro brug die de stad met de citadel verbindt. (Richard Meier & Partners Architects, 2018)

Figuur 21: Historisch plan vesting Antwerpen. Bron: Gils Robert, "Bevestigd verleden: 1000 jaar versterkingskunst in België"

Een 18 km lange fortengordel, uitgerust met acht identieke forten naar het ontwerp van Brialmont, vormt de Brialmontgordel. Deze gordel maakte vanaf 1860 deel uit van de vesting Antwerpen. Historisch zijn de forten als één geheel ontworpen. Veel van deze samenhang is verloren gegaan door de toenemende urbanisatie en de versnippering van de stadsrand in de 20ste eeuw. De militaire weg die de forten onderling verbond heeft plaats gemaakt voor de huidige ringweg (R11) rond Antwerpen. Deze weg getuigt nog van een historische samenhang. Zeven van de acht forten bestaan nog en zijn getransformeerd tot een universiteit, park- en recreatiegebieden, vleermuizenreservaat of zijn volledig vervallen en ontoegankelijk. De fortengordel wordt aangeduid als groene band omheen het grootstedelijk gebied, met recreatieve en open ruimte functies als 'ademruimte'. De groenstructuur vormt de ruggengraat voor invullingen als woonwijken, parken, recreatie,... De fortengordel vormt een overgang tussen de stedelijke omgeving van Antwerpen en het hinterland. (Stramien, 2001)

Figuur 22: Orford Ness. Foto door National Trust.

De militaire testbasis Orford Ness moest onbekend blijven voor zijn geheime experimenten. De basis Orford Ness ligt twee kilometer van het stedelijke weefsel in een landtong aan de Suffolk kust in Groot-Brittannië. Ze worden van elkaar gescheiden door groot uitgestrekt gebied met grindvegetatie en de rivier Alden. Het gebied is vandaag nog steeds ontoegankelijk. Alleen begeleide bezoeken worden toegelaten. Hierdoor blijft de afstand tot het stedelijk weefsel en de geheimzinnigheid van de site bewaard. (National Trust, z.d.)

In 1972 werd Tyne Cot Cemetery gebouwd voor de gesneuvelde soldaten van de Britse Commonwealth. De bezoekersaantallen van de Britse militaire begraafplaats nabij Ieper bleven in de periode na de oorlog stijgen. De nood aan extra infrastructuur was hoog. In 2014 voegden Govaert & Vanhoutte architects een nieuwe infrastructuur toe. De ingreep bestond uit de ontwikkeling van een volume, ondergeschikt aan de historische site, de ontwikkeling van fysieke assen die de geografische entiteit van de site ondersteunen (begraafplaats, directe omgeving en slagveld) en een sequentiële circulatie die de bezoekers eerst informeert en nadien voorbereidt op het betreden van de site. Kerkhoven zijn bij uitstek plaatsen voor opzettelijke herdenking. De ingrepen door Govaert & Vanhoutte architects behouden de historische waarde van het kerkhof, maar vergroten door de drie ingrepen de gebruikswaarde voor de bezoekers. (Belgium architects, z.d.)

Figuur 23: Tyne Cot Cemetery. Foto door Govaert & Vanhoutte architects.

Een voorbeeld van de erkenning van de historische waarde is het Historial de la Grande Guerre in Péronne. Het museum, opgericht in 1992, zet in op de historische gebeurtenis van de Eerste Wereldoorlog. Het kasteel in het centrum van Péronne, gebouwd in de 13de eeuw, was het hart van een slagveld in WOI en kreeg het hard te verduren. Door het middeleeuwse kasteel in zijn huidige vervallen toestand te fixeren drukt de site niet alleen een historische waarde uit maar ook een ouderdomswaarde. Het museum, ontworpen door Henri-Edouard Ciriani, bestaat uit sobere vormen die sterk in de lijn liggen met het middeleeuwse kasteel en geven zo het museum een tijdloos karakter dat tegelijkertijd de emotie van de Eerste Wereldoorlog in de verf zet. De opzet van het vrije plan en de vrije indeling van de ruimten is het loskomen van het idee dat een voorgevel een bevoorrechte plaats inneemt. Het gebouw neemt geen frontale positie in, noch ten opzichte van het meer, noch ten opzichte van het kasteel, waarmee het verbonden is door een smalle opening in de omwalling. De spiraalvormige ontwikkeling van het plan volgt de chronologie die door het programma geëist wordt. Permanente expositieruimtes werden in het kasteel geïntegreerd, volgens het uitbreidingsplan in 2015. Tussen de 'naoorlogse' zaal en de andere zalen van het museum zit een lichtkloof die zowel voor een functionele scheiding als een symbolische breuk zorgt. (Emmanuelle et Laurent Beaudouin - Architectes, 2015)

Figuur 24: Plan het Historial de la Grande Guerre Péronne. Tekening door Beaudoin Architectes.

3.5. Waardering van militair patrimonium

3.5.1. Waardering als fundament voor de reconversie

De keuze of patrimonium geconserveerd, getransformeerd of losgelaten moet worden hangt af van een bepaalde visie op de waardering van het patrimonium. De visie en waardering zijn tijdsafhankelijke gegevens.

Zoals eerder aangehaald werkte Viollet-le-Duc in de 19de eeuw met een restauratieprincipe dat toeliet om het gebouw te herstellen in 'historisch perfecte' staat. Hij zette in op de waarde van de ontwerpgedachte van de oorspronkelijke architect in combinatie met zijn idee over de 'ideale stijl'. Een eeuw later ontwikkelde Alois Riegl, een Oostenrijks kunsthistoricus, een theorie over de verschillende waarden die monumenten kunnen bezitten in hun huidige toestand. Hij was geïnteresseerd in 'hoe deze waarden geassocieerd kunnen worden met culturele artefacten' en 'hoe de toewijzing van deze waarden leidt tot de toepassing van een bepaalde manier van onderhoud'. In zijn theoretisch essay onderscheidt Riegl twee categorieën van waarden. Enerzijds is er de memoriële waarde, bestaande uit de waarde van oudheid, de historische waarde en de herdenkingswaarde. Anderzijds bestaan de actuele waarden uit de kunstwaarde en de gebruikswaarde. Hij maakte dus een duidelijk onderscheid tussen de spirituele dimensie en de praktische dimensie van de actuele waarde:

- De ouderdomswaarde gaat de confrontatie aan met de breekbaarheid van het bestaan. De culturele artefacten worden behandeld als 'natuurlijke organismen'. Hij weigert 'onbevoegde tussenkomsten van de mens met de heersende wet van de natuur'.
- De historische waarde is volgens Riegl de representatie van een moment in de ontwikkeling van de menselijke creatie. Behoud van het monument in zijn huidige staat is noodzakelijk.
- De opzettelijke herdenkingswaarde is erop gericht een moment, object of persoon nu en in de toekomst onder de publieke aandacht te houden. Het overstijgt zijn eigen historische context. Riegl streeft ook hier naar een absoluut behoud van de huidige staat van het patrimonium.

Het monument in zijn actuele toestand kan ook meer dan alleen een esthetische- of kunstwaarde hebben. Het monument kan in het heden ook gebruikt worden. De gebruikswaarde verwijst naar de waarde die de mens aan

het patrimonium hecht als functioneel object. (Riegl, 1903) Volgens Riegl is de ouderdomswaarde puur gebaseerd op verval, de historische- en herdenkingswaarde probeert het toekomstig verval te stoppen. De erkenning van de historische waarde betekent het zoeken naar het best mogelijke behoud van het monument in zijn huidige staat. Dit met behulp van menselijke tussenkomst.

De ouderdomswaarde is volgens Riegl visueel waarneembaar door erosie en verval. Cornelius Holtorf gaat in op Riegl's uitspraak dat tijdswaarde zich baseert op wat hij noemt *pastness* of vergankelijkheid. In tegenstelling tot Riegl stelt Holtorf dat *pastness* nooit inherent is aan een object en zijn materialiteit. Het is het resultaat van een gegeven perceptie van een object in een gegeven context, ook al is het object een reconstructie of een simulatie. Net als de materialiteit van het object secundair is aan de sociale en culturele context in welke het zich bevindt. (DeSilvey, 2017)

In België hanteert de Vlaamse overheid een aantal criteria waaraan een onroerend goed moet voldoen om opgenomen te worden in de inventaris onroerend patrimonium. De selectie van het patrimonium gebeurt op basis van zijn archeologische, architecturale, artistieke, culturele, esthetische, historische, industrieel-archeologische, technische, ruimtelijk-structurende, sociale, stedenbouwkundige, volkskundige of wetenschappelijke waarde. Deze waarden worden niet afzonderlijk beschouwd. Het is het globale oordeel dat het uitgangspunt vormt van de evaluatie. (Agentschap Onroerend Erfgoed, z.d.-a)

ICOFORT haalt in zijn charter enkele waarden aan die specifiek zijn voor militair patrimonium. Deze waarden dienen niet enkel als uitgangspunt om een onroerend goed al dan niet te bewaren, te herbestemmen, maar ook als leidraad voor ingrepen op het militair patrimonium. ICOFORT pleit voor het behoud van volgende unieke waarden, ook bij het uitvoeren van een ingreep: architecturaal/technisch, territoriaal/geografisch, cultureel/landschappelijk, strategisch, menselijk/sociaal, herinnerings-/identiteits-/educatief, historisch en sociaaleconomisch. (ICOFORT, 2018)

3.5.2. Reconversiestrategieën

In dit deel worden al de elementen die bijdragen tot de reconversie bij elkaar geplaatst. Al snel is duidelijk dat de problematiek van een reconversie complex en een in elkaar verweven geheel is. In deze paragraaf wordt vanuit verschillende visies gekeken naar de omgang met patrimonium. Het duurzaam beheer van historisch patrimonium is afhankelijk van goede uitgangspunten, duidelijk beleid en begeleiding van deze uitgangspunten. Een duidelijke overkoepelende visie is nodig om betekenis te geven aan het conserveren van 21ste-eeuws patrimonium. (English Heritage, 2015) Vaak is er geen overkoepelende visie of organisatie, maar zijn het eerder kleine verenigingen die een poging ondernemen om het bewaren van onroerend patrimonium in goede banen te leiden.

Tijdens en na de oorlogsperiode zijn er organisaties ontstaan, zoals *International Commission of Military History (ICMH)*, die zich inzetten voor het documenteren en onderzoeken van de militaire geschiedenis. De aandacht gaat vooral naar het 'vereeuwig' van militair patrimonium aan de hand van documentatie. Later, wanneer militaire architectuur meer en meer gedeclasseerd geraakt en leegstand en verval veroorzaakt, komt het belang van reconversie naar boven. Pas in 2005 wordt het eerder genoemde *ICOFORT* opgericht met als doel het schrijven van richtlijnen omtrent de omgang met fortificaties en gerelateerd patrimonium.

- Volgens het charter opgesteld door *ICOFORT* moet een voorkeur gegeven worden aan de meest compatibele functie op een zo min mogelijk ingrijpende manier. Aan de oorsprong hiervan ligt de waardering van *ICOFORT* voor militair patrimonium. Fortificaties zijn zeer specifieke bouwwerken met een historische bouwevolutie en een strategische en ruimtelijke complexiteit geworteld in het landschap. De interventie moet vertrekken vanuit een masterplan, opgesteld aan de hand van een multidisciplinaire studie. De waarden van (onderdelen van) de site kunnen zo op een holistische manier bewaard blijven en verenigbaar zijn met de elementen van het verdedigingssysteem. Bovendien moet de ingreep respect hebben voor de Vitruviaanse principes "Firmitas (stabiliteit), Venustas (schoonheid) et Utilitas (bruikbaarheid)". (*ICOFORT*, 2018)

Naar aanleiding van het 150ste jubileum van de ontmanteling van de Italiaanse bolwerken werd in 2017 een internationaal congres georganiseerd om na te denken over de toekomst van militair patrimonium. Vele internationale onderwijsinstellingen, organisaties en instituten namen deel aan dit congres en werkten mee aan de paper *Military Landscapes*. (Fiorino, 2017)

- De nadruk in deze paper ligt op de ensemblewaarde en het groter geheel in de hedendaagse context. Door te kijken op grote schaal (landschappen) worden objecten plotseling

herkenningspunten en collectieve identiteiten. Militaire sites zijn vaak onderdeel van een groter 'idee' dat vertaald wordt in 'geweldige architectuur' omwille van intrinsieke noodzaak aan defensie. Individuele monumenten, zoals de torens van Pisa of de Spaanse omwallingen of nog anoniemere structuren, vormen een identiteit en geven betekenis aan de stad. Wij leven vaak tussen deze structuren zonder volledig ervan bewust te zijn. Misschien wordt er geleefd in een overgedragen herinnering, zelfs als niemand die ooit verteld heeft. Als de vestingwerken nader bekeken worden, zijn de werken plots zeer aanwezig. Er wordt enorm gestreefd naar het kijken naar het groter geheel. 'Een goede patriot is iemand die de lokale belangen kan opgeven en durft kijken naar een internationale gedeelde visie. Want onder deze juridisch-culturele dekking kunnen ook oplossingen zitten voor lokale specifieke problemen.' Er moet rekening gehouden worden met de overgang van de theoretische kaarten naar de praktische ervaringen. (Fiorino e.a., 2017)

Deze internationale visies zijn louter richtlijnen en helpen ons om na te denken over de problematiek. Nationale bestuursorganen hebben een regelgeving om met patrimonium om te gaan. Deze regelgeving is vaak veel minder specifiek dan *ICOFORT* en *Military Landscapes*. Het *Vlaams agentschap Onroerend Erfgoed* zorgt voor het beleid met betrekking tot behoud en beheer van het Vlaams onroerend patrimonium. In 2014 stellen Nathalie Van Roy en Sara Vermeulen, beiden medewerkers bij het *agentschap Onroerend Erfgoed Vlaanderen*, een technische handleiding op die hulp kan bieden bij een herbestemmingsonderzoek. Later ontwikkelde Karel Robijns een herbestemmingswijzer. Dit is een checklist om een project te toetsen op het vlak van relevantie, haalbaarheid en meerwaarde.

- Vooraleer over te gaan tot een herbestemming moet volgens Van Roy en Vermeulen de afweging gemaakt worden of de oorspronkelijke functie niet behouden kan blijven. Indien niet, dan is een herbestemming de enige optie om het behoud ervan op lange termijn te garanderen. De handleiding start met een inventarisatie en afbakening van het onderzoek. Vervolgens worden de waarden van het patrimonium bepaald met zeldzaamheid, herkenbaarheid, authenticiteit, representativiteit, ensemblewaarde en contextwaarde als criteria. Nadat de site in kaart gebracht is, wordt de relatie met de omgeving bepaald: bebouwd/onbebouwd, publiek/semipubliek/privaat, circulatiepatronen, functies en voorzieningen. Hieruit worden de sterktes en krachtlijnen van de site bepaald. De keuze voor de programmatie moet zowel getoetst worden aan het marktpotentieel als de invloed op de waardering van het patrimonium. relatie met de omgeving bepaald: bebouwd/onbebouwd, publiek/semipubliek/privaat, circulatiepatronen, functies en voorzieningen. Hieruit worden de sterktes en krachtlijnen van de site bepaald. De keuze voor de programmatie moet zowel getoetst worden aan het

marktpotentieel als aan de invloed op de waardering van het patrimonium. Om deze te kunnen beoordelen worden de marktspelers zoals omwonenden en overheden bevroegd. Wanneer een eerste idee omtrent programmering ontstaat, worden de gekozen functies getest aan de hand van scenario's en ontwerpend onderzoek om zo de haalbaarheid te bepalen. (Van Roy & Vermeulen, 2014)

- Dereconversie moet volgens Robijns duidelijk te onderscheiden zijn van het patrimonium zonder dat het afbreuk doet aan het geheel. Het patrimonium en de reconversie moeten elkaar versterken in functie en vormgeving. De ingreep moet duurzaam zijn maar omkeerbaarheid is geen vast uitgangspunt. De nieuwe functie moet een meerwaarde betekenen voor het patrimonium en tegelijk financieel rendabel zijn. Het herbestemmingsproces moet goed onderbouwd, transparant en consistent verlopen. Dit wil zeggen dat er een uitgebreid vooronderzoek moet plaatsvinden. Grote meerwaarde voor de herbestemming zijn de maatschappelijke relevantie, voorbeeldfunctie en vernieuwend karakter. Ook het creëren van een draagvlak door bepaalde bevolkingsgroepen actief te betrekken heeft een positief effect op de herbestemming. (Agentschap Onroerend Erfgoed, 2017)

In samenwerking met *English Heritage* en onderzoekers in historische sectoren werd in 2008 *Conservation Principles, Policies and Guidance: For the sustainable management of the historic environment* opgesteld met als doel een progressief, duidelijk en duurzaam kader te creëren voor het beheer van historisch patrimonium. (English Heritage, 2015)

- *English Heritage* stelt duidelijk dat 'wij' diegenen zijn die waarden toekennen aan sites of constructies. Er wordt een onderscheid gemaakt tussen onderling gerelateerde waarden die over de historische en architecturale aspecten gaan, diegene die vasthangen aan de site en de gemeenschappelijke waarden die gaan over de identificatie van de mens met deze plaats. De waarden die vasthangen aan de site en de gemeenschappelijke waarden kunnen spontaan opkomen. Hoewel deze cultureel beïnvloed worden, kan algemeen gesteld worden dat de toekenning van deze waarden om specifieke kennis over de site vraagt. Ook is het belangrijk om na te gaan wie juist instaat voor de beoordeling van de site en waarom juist een bepaalde beoordeling wordt gegeven. Verschillende mensen geven verschillende gewichten aan waarden. Een oordeel over de waardering groeit in sterkte en complexiteit doorheen de tijd. Daarom is het belangrijk om na te denken of dergelijke plaatsen in de toekomst op eenzelfde manier zullen beoordeeld worden om deze nu al te

beschermen. Conservatie betreft mensen bij de verandering van een belangrijke plaats op manieren die culturele en natuurlijke patrimoniumwaarden ondersteunen, onthullen of versterken. Het beperkt zich niet tot fysieke interventies, het houdt ook interpretatie en duurzaam gebruik in. Verandering is onvermijdelijk en is enkel schadelijk als de betekenis ervan wordt uitgehold. Het publiek belang bij waardevolle sites hangt af van de specifieke beleidsmaatregelen die eigenaars moeten volgen die vaak weinig fiscale mogelijkheden inhouden om instandhouding aan te moedigen. Het is net het potentieel dat deze sites bezitten om gebruikt te kunnen worden die waarde genereert op de markt en zo de eigenaar motiveert om positief te kijken. Het gebruik van deze sites moet dus opbrengen. Het is niet voldoende dat deze plaatsen enkel gedenktekens worden van het verleden. Beheerders moeten aangemoedigd worden om nieuwe lagen van potentieel toekomstig belang en waarde toe te voegen, op voorwaarde dat de erkende waarden niet worden aangetast. (English Heritage, 2015)

Als laatste zijn er de lokale organisaties die zich bezighouden met het reconversievraagstuk. *Bunker Q* is een bureau voor erfgoedontwikkeling, restauratie en architectuur. Het grootste deel van hun werkzaamheden situeert zich in het domein van patrimoniumontwikkeling en met name de ontwikkeling van militair patrimonium. Gerco Meijer, oprichter van *Bunker Q*, is lid van *ICOMOS* en expert lid van *ICOFORT*. (bunkerQ, z.d.)

- *Bunker Q*, in het bijzonder Gerco Meijer, ontwikkelt een economisch erfgoedontwikkelingsmodel om de energie van mensen te mobiliseren en een wederzijdse relatie met patrimonium tot stand te brengen. Dit zal resulteren in een duurzaam behoud van patrimonium. Het model maakt een onderscheid tussen de levenscyclus van een gebouw: constructie – gebruik – afbraak – cradle to cradle en de levenscyclus van een monument: constructie – gebruik – restauratie – onderhoud. Voor een herbestemming kan het patrimonium op een andere manier bekeken worden: constructie – gebruik – impuls – ander gebruik – impuls – ander gebruik – impuls – ... De impuls dient om het proces draaiende te houden. Een methodologische aanpak is nodig om de impuls te bepalen. Het patrimonium wordt in fragmenten onderverdeeld: locatie, object en component met voor elk fragment specifieke parameters in verband met kwaliteit, kwantiteit, typologie en ambitie. Deze parameters worden gebruikt om herbestemmingen af te toetsen naar hun haalbaarheid. (Meijer, 2017)

Ondanks de duidelijke richtlijnen maken de diversiteit, de schaal en het complex systeem van bouwwerken met verschillende materialiteit, monumentaliteit en functionaliteit het nog steeds een moeilijk gegeven. Fragmentatie van het patrimonium kan hierbij hulp bieden. De soms gigantische sites kunnen onderverdeeld worden in kleinere structuren of gebieden op basis van historische functie (verblijf, aanval, verdedigen, ...) of van de huidige toestand van het patrimonium (goed bewaarde structuren, structuren met een aangetaste authenticiteit, ruïnes of verdwenen structuren) of van andere architecturale of sociaal economische standpunten.

- In tegenstelling tot de holistische benadering van *ICOFORT* probeert DeSilvey in haar boek *Curated Decay* de aandacht te trekken op het zoeken van een middenweg. Een methode die hulp biedt bij het onderhandelen in de transitie tussen aanwezigheid en afwezigheid. Door het kiezen voor deze middenweg moet rekening worden gehouden met de transformatie van het extensieve effect (perceptie van het geheel) naar het intensieve effect (kracht van fragmentatie). Volgens Mats Burström kan het gebrek aan een geheel net interessant zijn. Het geeft de mensen de kans om een actieve rol te spelen in het interpretatieproces. Opzettelijke fragmentatie opent ruimte voor debat en experiment. (DeSilvey, 2017)
- DeSilvey haalt opzettelijke fragmentatie aan als het verplaatsen van de focus van het extensieve naar het intensieve. *noAarchitecten* gebruikt ook deze fragmentatie maar pleit wel voor het bewaren van de waardigheid van het geheel. *noAarchitecten* haalt bijvoorbeeld drie aspecten aan die bepalend zijn voor de eigenheid van de 's Hertogenmolens in Aarschot: de ruïneuze toestand, de fragmentatie én de waardigheid van het geheel. (Herita & Vlaams Architectuurinstituut, 2013)
- Schofield is specifiek geïnteresseerd in de verschuiving van een 'top-down' naar een 'bottom-up'-benadering in functie van het patrimoniumbeheer en planningsproces. Dit betekent voor hem dat de mensen op een indirecte manier naar hun mening wordt gevraagd. Voordien legden professionals door hun 'top-down' methodiek vast wat de gemeenschap moet waarderen en wat niet. (Myers, 2009)

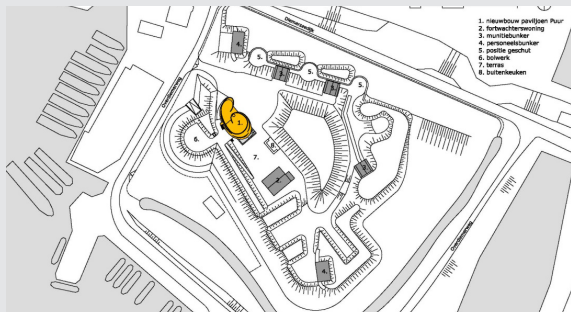
De visies op reconversies van voorgaande organisaties wegen eerder door naar de memoriële waarden of het 'bewaren' en te weinig naar de 'actuele waarden' of 'de functionaliteit van het patrimonium in zijn huidige context'. Zo moet volgens *ICOFORT* een nieuwe functie compatibel

maar niet ingrijpend zijn. *Onroerend Erfgoed* wil het liefst de oorspronkelijke bestemming bewaren en zal pas daarna, wanneer de functie niet bewaard kan worden, naar de huidige sociaaleconomische context kijken. Om de gebruikswaarde van het patrimonium te onderzoeken kan er gewerkt worden met een 'bottom-up' of de 'participatie' methode.

- Deze aanpak zorgt voor een eerste kennismaking van de bevolking met de vroegere ontoegankelijke militaire site. Er wordt vervolgens geanalyseerd hoe de lokale bevolking het gebied zich toe-eigent om zo tot een meer geschikte nieuwe functie te komen. Wanneer herhaaldelijke pogingen om een site te herbestemmen mislukken, kan deze methode hulp bieden. De valkuilen van deze methode zijn enerzijds dat de werking volledig afhangt van de actie van de lokale bevolking. Anderzijds houdt de methode minder rekening met de re-integratie van het 'brownfield' in de stad en een duurzame stedelijke ontwikkeling. Een goede begeleiding van het 'bottom-up'-proces kan deze problemen aanpakken door bijvoorbeeld een tijdelijk, licht programma te introduceren als aanzet. Leipzig Chart (2007) en Toledo Declaration (2010) adviseren en benadrukken deze burgerparticipatie en de implicatie van alle andere belanghebbenden.

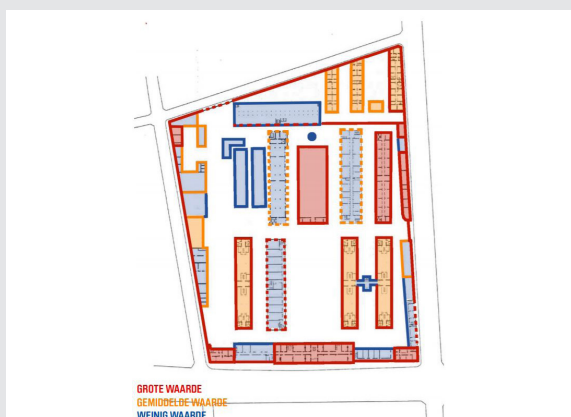
Uit dit hoofdstuk wordt duidelijk dat de conventionele manier om met patrimonium om te gaan het zoeken naar bepaalde waarden is en deze dan zo optimaal mogelijk te bewaren. Zowel Riegl in 1903 als het Charter van Venetië en dus ook *ICOFORT* streven hiernaar. In tegenstelling tot deze conservatieve manier van kijken zijn er ook alternatieve manieren om met patrimonium en monumentenzorg om te gaan. Methoden met een meer experimentele visie die nog een stap verder richting de 'actuele waardering' zet.

- DeSilvey heeft het in *Curated Decay* over de mogelijkheid om een verhaal op een immateriële manier over te brengen. Ze gaat in tegen Riegl's uitspraak dat ouderdomswaarde zich baseert op wat hij noemt *pastness*, dat visueel waarneembaar is door erosie en verval. DeSilvey stelt dat *pastness* nooit inherent is aan een object en niet verbonden is met zijn materiële substantie. Het is het resultaat van een gegeven perceptie van een object in een gegeven context, ook al is het object een reconstructie of een simulatie. De fysische substantie van het object is secundair aan de sociale en culturele context waarin het zich bevindt. (DeSilvey, 2017)

Figuur 25: Fort Diemerdam. Foto door Emma-architecten.

Emma-architecten combineert toekomst en verleden om zo het gevoel van vooruitgang en bescherming te uiten. Fort Diemerdam wordt onderverdeeld in twee zones die op een verschillende manier worden aangepakt. De eerste zone vertelt de geschiedenis aan de hand van de restauratie van de bestaande bunkers en het fortwachtershuisje enerzijds en de herstelling van het oorspronkelijke plan van taluds en bolwerken anderzijds. Een tweede zone maakt plaats voor een nieuw paviljoen, als connectie met de hedendaagse context. Het paviljoen wordt geplaatst volgens het grondplan van het voormalig soldatenonderkomen en uitgewerkt in een moderne bouwstijl die door zijn golvende lijnen nog een knipoog naar het glooiende landschap maakt. De invulling van het paviljoen is gelaagd. Het paviljoen kan gereserveerd worden voor zakelijke en particuliere evenementen zoals productpresentaties, vergaderingen, bedrijfsfeesten en bruiloften. Hoewel het paviljoen gefragmenteerd benaderd werd tijdens de reconversie, wordt het door zijn geometrie en materialiteit gelinkt aan het groter geheel: het militair fort Diemerdam. (Emma-architecten, z.d.)

Figuur 26: Plan Kazerne Elsen. Tekening door (MSA, Idea Consult, & Origin, 2016)

Een tweede voorbeeld waar de fragmentatie minder letterlijk wordt gebruikt maar eerder als ontwerptool wordt ingezet, is de kazerne van Elsen. In de studie, uitgevoerd op vraag van Brussel Stedelijke Ontwikkeling, wordt een kaartenatlas gemaakt waarin onder andere de eigendomsstructuur, een maatanalyse van de aangrenzende gebouwen etc. worden onderzocht. Ook wordt er een beoordeling van de waardering gemaakt van elk gebouw apart. Nadien wordt elk gebouw op de historische site bekeken om de reconversiemogelijkheden en de modaliteiten van de bestemmingswijze te bepalen. (MSA e.a., 2016)

Figuur 27: Kiosk - Stockholm. Foto door Johan Fowelin.

Een niet-militair voorbeeld van een meer experimentele omgang met patrimonium is de kiosk gebouwd ter ondersteuning van de ferry in Stockholm. Hierbij wordt monumentenzorg niet als een beperking gezien, maar eerder als een drijvende strategie. Het project, ontworpen door Marge Arkitekter, wordt gepositioneerd in het midden van een plein en is omgeven door het Koninklijk Paleis, het Nationaal museum en het Koninklijk hotel. Marge's ontwerp is door de schaal en materialiteit een traditioneel en beleefd antwoord op de historische context. Het koper gaat op in het kleurenpalet van de omgeving en zal zelf met de tijd donkerder worden en meer patine verkrijgen en zo zelf historisch materiaal worden. Het koper wordt gezien als een arbitraire niet-monumentale toevoeging. Deze andere wending dan de logica van de patrimoniumregels maakt dat dit project voorbij de traditie kijkt. De opgelegde regels zijn een drijvende strategie geworden in het ontwerp waarbij er gespeeld wordt met het visuele, het monumentale en het niet-monumentale. Door de functies te verspreiden over het plein kon elke kiosk een beperkte schaal bewaren. De vorm van de kiosk als lens van een camera slaat neer op het letterlijk kaderen van het patrimonium. (Marge Arkitekter AB, z.d.)

In tegenstelling tot de kiosk, die het zichtbare onzichtbaar moet maken, maakt Spridd met het Fittja People's Palace project, het onzichtbare zichtbaar. Fittja, een sociaal woonproject uit de jaren '70, was toe aan vernieuwing. Het woonproject met zijn anonieme architectuur zonder uitzonderlijke historische of esthetische waarde, moest gemoderniseerd worden. De gebruikte prefab-systemen waren wel eigen aan de sociale woningbouw in Europa in die tijd. In plaats van deel te nemen aan de economische en sociale duurzame oplossingen stelt Spridd voor om bestaande structuren te beoordelen als preservationisten. De strategie 'verandering zonder verandering' was het veranderen van de publieke perceptie over Fittja. Het herschikken van de site naar preservatie onthult het politieke en sociale potentieel van monumentenzorg als een alternatief voor de markt-gedreven architectuur van verandering. Het visueel representeren van Fittja in een klassieke perfecte axonometrie en snede verheft Fittja boven alle andere buitenwijken naar iets speciaals met een potentiële culturele waarde. (Otero-Pailos (role)edt, Langdalen (role)edt, & Arrhenius (role)edt, 2016)

Figuur 28: Fittja People's Palace woningbouw project. Tekening door Spridd.

Tempelhof is een voormalige luchthaven in het centrum van Berlijn dat tijdens de tweede wereldoorlog gebruikt werd door de Duitse luchtmacht. Tijdens de blokkade van West-Berlijn in 1948-49, heeft de luchthaven een belangrijke rol gespeeld als eindpunt van de Berlijnse luchtbrug. Deze luchtroutes boden de enige toegang tot het westelijke gedeelte van de stad en zijn inwoners. Door deze rol verbeterde het imago van Tempelhof in de ogen van de bevolking. Het stigma van het nazitijdperk werd vervangen door een positieve beladenheid. Na de val van de muur is het vliegveld tot 2008 in gebruik geweest. Na de sluiting, die volgde uit een referendum van de bevolking, rees de vraag wat er met dit grote terrein in de stad moest gebeuren. In 2014 mocht de bevolking zich uitspreken over de toekomst van Tempelhof. De meerderheid sprak zich uit tegen de plannen om het voormalige luchthaventerrein te bebouwen. Vandaag is Tempelhof een groene long van de stad waar voldoende ruimte is voor recreatie. (Blason, Cummings, & Fahey, 2015) Dit project is een voorbeeld waarbij de bottom-up methode allesbepalend was voor de reconversie van de site. De beladenheid rond deze site was duidelijk nog groot genoeg bij de bevolking om te besluiten dat de site niet zomaar bebouwd kon worden.

Figuur 29: Open park Tempelhof. Foto door Nic Simanec.

- In *Experimental Preservation* gaat het nog een stap verder. Hier wordt niet enkel gekeken naar hoe om te gaan met patrimonium en het beschermen van zijn waarden, maar hoe monumentenzorg kan ingezet worden om net waarde te creëren voor de hedendaagse maatschappij. Dit kan door middel van 'quasi-objecten'. Een term die aangehaald werd door Michel Serres, Frans filosoof en wetenschapshistoricus uit 1930. Quasi-objecten zijn geen materiële objecten op zich maar kunnen invloed hebben op de manier hoe wij onze interacties structureren en onze culturen identificeren. Monumentenzorg is volgens Serres de kunst van het kiezen van deze quasi-objecten en het testen of de maatschappij er zich mee wil verbinden. Dit kan door de bevolking van in het begin van een herbestemmingsproject te betrekken via een 'bottom-up'-methodiek, vervolgens de strategie voor herbestemming te laten bepalen door de architecten, om dan beide ingevingen te integreren in het project. De reconversiestrategie gaat hier in essentie over het 'inzetten voor' en het 'terugtrekken uit' een herbestemmingsproject. Hoe wordt er op deze manier identiteit gegeven aan een gebouw? Wordt deze identiteit gedeeld door zowel ontwerpers als bevolking? Het project is geen losgekoppelde weerspiegeling van de maatschappij, maar bevindt zich tussen culturele en politieke identiteit. Het is dus de taak van de ontwerpers om deze quasi-objecten te produceren, elk met het potentieel om de subjectiviteit bij de mensen te veranderen. Het effect van het globale kapitalisme is de druk op verandering. Architecten zijn bezig met het aanpassen en reprogrammeren van wat er al is. Hierdoor is er nood aan een hedendaagse architecturale cultuur om deze druk van verandering op alternatieve manieren aan te pakken. Preservatie biedt zo'n alternatief aan en geeft op die manier een nieuwe relevantie voor architectuur die voorbij het bewaren van gebouwen gaat. (Otero-Pailos, Langdalen, & Arrhenius, 2016)

4. Van literatuur naar praktijk

Gebaseerd op de literatuurstudie kan militair patrimonium bekeken worden volgens drie invalshoeken. Deze liggen aan de basis van de waardering en bijgevolg de reconversie.

Een eerste aspect is de beladenheid, met betrekking tot Riegl's herinneringswaarde van personen of gebeurtenissen. In tegenstelling tot 'het moeten behouden van het patrimonium in de huidige staat' volgens Riegl, kan er ook gekeken worden naar de visies van *English Heritage* en DeSilvey. Zij begrijpen dat de intensiteit van de herinneringswaarde tijdsafhankelijk is en kan verschillen van generatie tot generatie. Bij recentier gebouwd patrimonium, waar nog een sterke beladenheid aanwezig is, dient er voorzichtig omgegaan te worden met de reconversie ervan. Educatie en culturele integratie kunnen aan de basis van de reconversie liggen. Wanneer de emotie echter weggeëb is, kan er vanuit een meer experimentele visie gekeken worden naar de reconversie en kan er nagedacht worden over het loslaten van de materialiteit. Door de emotie en het object los te koppelen van elkaar ontstaat er een grotere vrijheidsgraad voor de ontwerpers.

Een tweede invalshoek is de militaire typologie. Aan de basis van elke militaire architecturale opzet voor verdediging, organisatie en herdenking liggen symmetrie, geometrie en materialiteit. Deze representatieve aspecten worden gecombineerd in militaire bouwwerken tot een functioneel en een formeel gedeelte. Enerzijds zijn er de typische verdedigingswerken zoals bastions, voorwerken en omwallingen die met het oog op functionaliteit en verdediging ontworpen zijn. Anderzijds zijn er de militaire basissen met kazernes, barakken, oefenvelden en andere structuren ontworpen met het oog op een formeel voorkomen. Deze typische militaire ontwerptechnieken zijn onderdeel van de historische waarde van het patrimonium, meer bepaald de architecturaal, technisch en strategisch historische waarde. De militaire verdedigingswerken zijn veelal aangepast, versterkt en uitgebouwd volgens de wapentechnologie van de toenmalige periode. Deze gelaagdheid maakt ook onderdeel uit van de waardering. Volgens Riegl moeten deze artefacten behandeld worden als 'natuurlijke organismen' en hij geeft verval als strategie aan. Maar door net de site te bekijken met een gefragmenteerde blik kan zowel de gelaagdheid en dus de ouderdomswaarde ingezet worden in de reconversie. Elke laag kan op een andere manier aangepakt worden.

Een laatste invalshoek is de ruimtelijke context van het patrimonium. Deze context kan zowel landschappelijk als stedenbouwkundig zijn. Het landschap is mee opgenomen bij het ontwerpen van een verdedigingswerk in functie van zichtbaarheid, obstakelvorming en grensbepaling. Ook hier is de strategische ontwerptechniek van de militairen een onderdeel van de historische waarde van het patrimonium, meer bepaald de architecturaal, technisch en strategisch historische waarde. Het opnemen van het landschap in de reconversie moet volgens *ICOFORT* holistisch aangepakt worden, terwijl DeSilvey het landschap eerder als een poreus gegeven ziet. Om te achterhalen hoe het landschap verwerkt kan worden in de reconversie is een diepgaand onderzoek naar de kwaliteiten van elk fragment van de site nodig.

Behalve het landschap is het patrimonium ook in een stedelijke context verweven. Zowel de ligging ten opzichte van de stad, het grotere systeem van verdediging en organisatie van het leger als de geslotenheid en geheimhouding voor de burgers en vijanden maken deel uit van de waardering van het patrimonium. Deze invalshoeken richten zich op het historische ensemble, de architecturale, strategische en ruimtelijk-structurende waarde. De relatie tussen de stad en het militair patrimonium is eerder gesloten in het gesloten defensief systeem of verdwijnt bij de verdamping van het militaire systeem. Maar wanneer de militaire functie is weggefallen moet er nagedacht worden over de betekenis van de plek en hoe deze een plaats kan krijgen in de hedendaagse context om 'brownfields' tegen te gaan. Op deze manier wordt niet louter de conservatieve gedachte over de waardering van het patrimonium ingezet, maar wordt ook nagedacht over meer experimentele herbestemmingsstrategieën die de noden van de maatschappij en de stedenbouwkundige context bij het vraagstuk betrekken. *Onroerend Erfgoed* haalt het belang van deze stedelijke context aan in zijn herbestemmingsmethodiek. Het patrimonium heeft veelal een lange voorgeschiedenis. De herbestemming kan als een nieuwe toegevoegde laag gezien worden bovenop de historische lagen van het militair patrimonium, zonder afbreuk te doen aan de historische waarde ervan. *English Heritage* begrijpt deze gelaagdheid.

Omdat volgens *English Heritage* de waardering wordt toegekend door de mens, moet onderzocht worden of er nog voldoende draagvlak is om de toekomst van militair patrimonium te verzekeren. Een draagvlak kan volgens *Onroerend Erfgoed* gecreëerd worden door bepaalde bevolkingsgroepen actief te betrekken bij een reconversie. Een lokaal of stedelijk gestuurde *bottom-up* methode is een goede manier om het draagvlak te achterhalen. Deze methode geeft volgens *Military Landscapes* en *Experimental Preservation* mensen de vrijheid om zich te kunnen identificeren met de site. Organisaties als *ICOFORT* en *Onroerend Erfgoed Vlaanderen* werken op een eerder conservatieve wijze. Ze begrijpen wel dat een reconversie noodzakelijk is voor het voortbestaan van het patrimonium maar pleiten eerder voor het behouden van de oorspronkelijke functie, een gelijkaardige functie of een functie met een minimum aan interventie. Het vervangen, vervallen of het loslaten van de materialiteit is minder gebruikelijk. Aan de oorsprong hiervan ligt de intentie om eerder de nadruk te leggen op het zoveel mogelijk bewaren van (militair) patrimonium dan op de integratie in de huidige culturele, landschappelijke, stedelijke en emotionele context.

De hiervoor beschreven invalshoeken kunnen geplaatst worden onder Riegl's memoriële waarden. Maar volgens Riegl dragen ook de actuele waarden van militair patrimonium bij tot de waardering van het patrimonium. De actuele waarden van functionaliteit en esthetisch voorkomen dienen de memoriële waarden te ondersteunen en te versterken. Om de actuele waarden te kunnen inzetten in een reconversie kunnen tactieken als '*bottom-up*' en 'fragmentatie' hulp bieden voor een meer experimentele reconversie. Op deze manier wordt er enerzijds verder gekeken dan het 'conservatief bewaren' en anderzijds wordt het patrimonium 'ingezet' volgens zijn militaire waarden zodat het voortbestaan en opwaardering van patrimonium verzekerd wordt.

DEEL II

METHODOLOGIE

In een tweede deel van deze masterproef wordt een ontwerpmethodiek voor de reconversie van militair patrimonium opgesteld. Dit onderzoek vertrekt vanuit de uiteenlopende debatten rond militair patrimonium in een herbestemmingscontext. Hieruit resulteren een aantal universele militaire kenmerken die aan de basis van de methodiek liggen: *beladenheid*, *militaire typologie*, *militaire landschappelijke* en *stedelijke context*. Deze kenmerken zijn bepalend voor de historische waardering, de actuele waardering en de herdenkingswaarde van het patrimonium.

De methodiek vertrekt vanuit een strategische benadering waarin verschillende interventies gecombineerd worden. Deze benadering steunt op wat Machado aanhaalt in de literatuurstudie. In zijn visie is het basisprincipe van een goede en creatieve herbestemming gebaseerd op het overlappen van interventies.

Op basis van de militaire kenmerken, voortkomend uit de literatuur, worden de referentieprojecten ontleed tot ontwerpstrategieën. De verkregen strategieën worden nadien ingezet als hulpmiddel bij eender welke reconversie van militaire aard. Elke ingreep vertrekt vanuit een sociaaleconomisch standpunt dat rekening houdt met de integratie van de militaire kenmerken van het patrimonium in zijn huidige context. Vervolgens wordt bekeken hoe deze visie architecturaal vertaald kan worden in vorm en materialiteit om zo een holistisch ontwerp te bekomen. Vanuit deze gefragmenteerde studie zet elke strategie in op de integratie van de militaire kenmerken van het patrimonium in zijn huidige en toekomstige context.

De methodiek is opgebouwd uit twee delen: een *ontwerptool* en een *evaluatietool*. De ontwerptool dient als onderlegger bij militaire reconversieprojecten en kan gebruikt worden door een ontwerper in overleg met stakeholders. Als ontwerptool zet de methodiek door middel van zijn ontwerpstrategieën in op het accepteren of transformeren van de eerder opgestelde militaire kenmerken, rekening houdend met de huidige context waarin het patrimonium zich bevindt.

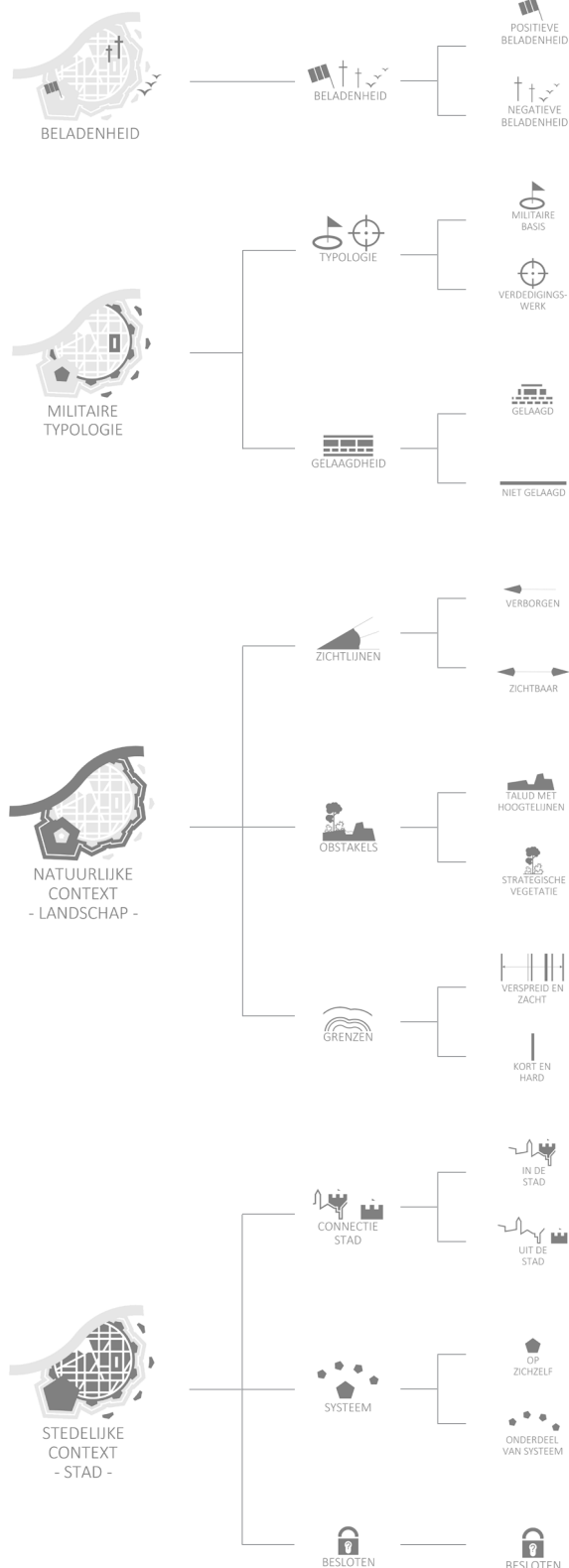
De *evaluatietool* gaat op zijn beurt na in hoeverre een ontwerp effectief inzet op de militaire kenmerken in de huidige context. De reconversie wordt grafisch weergegeven op het *interventiespectrum* waardoor de gebruiker het voorstel kan beoordelen en onderling vergelijken. Het *interventiespectrum* wordt opgesteld door het invullen van een checklist, met gerichte vragen over de reconversie van het project. Bij het opstellen van deze methodiek ligt de nadruk op de reconversie van verdedigingswerken en militaire basissen. De keuze om gedenktekens niet op te nemen in het onderzoek, berust op het feit dat een gedenkteken zelden een volledige functieverandering zal ondergaan. De ingrepen zullen altijd ondersteunend zijn voor 'het herinneren', net omdat dit soort patrimonium speciaal gebouwd is 'ter nagedachtenis'.

1. Gradaties van interventie

Een strategische benadering van de reconversie maakt het mogelijk om de ingrepen in te delen volgens architecturale interventies. Uit de literatuur komt voort dat Meyer behalve de gebruikelijke conservatie en transformatie technieken ook het verval en vervangen aanhaalt. De methodiek bouwt verder voort op deze gedachte zodat er een ruimere benadering van de reconversie mogelijk is. Een eerder defensieve architecturale interventie richt zich op de integratie van de militaire kenmerken in het ontwerp volgens hun historische materialiteit en vorm. Een offensieve aanpak interpreteert deze kenmerken en zet de principes ervan in op een nieuwe manier.

1. **Het verval van het patrimonium toelaten.** Door het patrimonium vrij te laten van architecturale ingrepen zal het object in de loop der tijd vervallen. Dat er geen ingrepen gedaan worden, wil niet zeggen dat het patrimonium functioneloos moet blijven. Een voorbeeld is de herbestemming tot een parksite waarbij de ruïne van het patrimonium onderdeel van het 'historisch decor' wordt.
2. **Huidige toestand conserveren als relict.** Ingerepen worden uitgevoerd om het patrimonium als historisch object of relict te bewaren. Een voorbeeld is de restauratie van een object als monument met als doel 'het tentoonstellen' ervan.
3. **Transformeren naar zijn historische toestand.** Ingerepen die niet louter het conserveren als doel hebben maar ook de geschiedenis en het verhaal van het verleden willen vertellen. De ingrepen kunnen zelfs van die aard zijn dat ze het relict naar een historische toestand (al dan niet naar de historisch 'perfecte' toestand volgens Viollet-le-Duc) terug brengen. Een voorbeeld hiervan is de toevoeging en/of vervanging van objecten om de geschiedenis van het geheel te beleven.
4. **Huidige toestand conserveren en nieuwe functies integreren.** Ingerepen die het patrimonium conserveren in een bepaalde toestand, met toevoegingen, om zo een nieuw programma te kunnen integreren. Een voorbeeld hiervan is de huisvesting van verenigingen in een geresiteerd object.
5. **Transformeren van het patrimonium in functie van zijn toekomstig gebruik.** Ingerepen die ondersteunend zijn aan de werking van het nieuwe programma. Dit programma is gericht op de hedendaagse maatschappij. Een voorbeeld hiervan is de toevoeging en/of vervanging van een ruimte tot een paviljoen als basis voor de nieuwe functie.
6. **Onderdelen van het patrimonium vervangen in functie van zijn toekomstig gebruik.** Ingerepen die een (deel van het) object afbreken en volledig vervangen door iets nieuw. Een voorbeeld hiervan is het afbreken van objecten met een lagere patrimoniumwaarde om het te vervangen door een nieuw element.

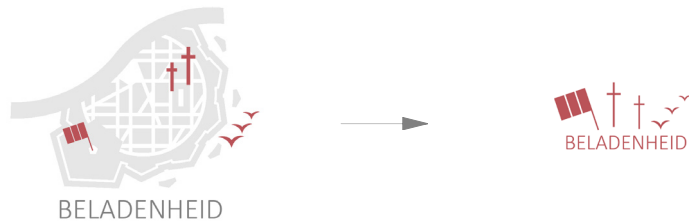

2. Ontwerptool

De *ontwerptool* die in dit onderdeel wordt opgesteld vertrekt vanuit de referentievoorbeelden aangehaald in de literatuur. Elk referentieproject wordt ontleed volgens zijn voornaamste militaire kenmerken en er wordt nagegaan hoe de ingrepen met deze kenmerken omgaan. Uit de combinatie van al deze referentieprojecten vloeien per kenmerk ontwerpstrategieën voort. Deze strategieën kunnen ingedeeld worden in defensieve en offensieve strategieën. De defensieve strategieën accepteren het militaire kenmerk in zijn letterlijke voorkomen, terwijl de offensieve strategieën het principe van het kenmerk zullen interpreteren en het voorkomen ervan transformeren naar hun huidige context. Het bewust niet inzetten op een kenmerk of het onderdrukken ervan zoals Brooker en Stone aanhalen in de literatuur, is enkel toegelaten om de nieuwe functie ten volle te integreren.

Het gebruik van de *ontwerptool* voor een reconversieproject begint bij het inventariseren van de militaire kenmerken die het patrimonium ooit bezat of nog steeds bezit. Daaruit worden zowel defensieve als offensieve ontwerpstrategieën per kenmerk uitgewerkt, specifiek voor de site waarop gewerkt wordt. De referentieprojecten die aan de ontwerpstrategieën gekoppeld zijn, dienen ter inspiratie voor de gebruiker. Op deze manier krijgt de gebruiker een beter inzicht in de reconversiemogelijkheden van het patrimonium. Het verworven inzicht helpt bij het nemen van ontwerpbeslissingen wanneer een programma wordt toegekend. Er wordt dan een combinatie gemaakt van ontwerpstrategieën die de belangrijkste kenmerken integreren in hun huidige context. Op deze manier kan er vanuit een gefragmenteerd onderzoek een holistisch ontwerp ontstaan.

De keuze bij de reconversie voor een bepaald programma vertrekt vanuit de maatschappelijke context en noodzaak. Om de noden van de stad of van de omgeving waarin het project zich bevindt te analyseren, kan er zowel vanuit stedelijk of lokaal onderzoek (*top-down*) of door middel van de participatiemethode (*bottom-up*) gewerkt worden. Pas nadien wordt nagegaan of deze functie ingepast kan worden volgens de defensieve of offensieve strategieën in de reconversie van het patrimonium. Op deze manier wordt het draagvlak voor de reconversie van het patrimonium verzekerd.

Het militair patrimonium reflecteert vaak een conflictsituatie. Het speelt een belangrijke rol in de collectieve herinnering van de samenleving. Militair patrimonium kan door zijn verhaal doorheen de geschiedenis representatief zijn voor de triomf, de grandeur van het leger, nationalisme en de overwinning.

'Negatief militair patrimonium' speelt vaak een belangrijke rol in het verwerkingsproces van het verlies en de herinnering aan de gruwelen van de oorlog. De negatieve emotie met betrekking tot militair patrimonium is tijdsgebonden en verschilt van generatie tot generatie. De omvang van de impact van deze emotie op de huidige bevolking is afhankelijk van deze tijdsverschuiving.

ONTWERPSTRATEGIEËN

DEFENSIEF

OFFENSIEF

Het verhaal en de werking van de militaire organisatie kan op een educatieve manier verteld worden. De formele architectuur en de typische militaire technologie die representatief zijn voor de positieve beladenheid van het patrimonium dienen bewaard of hersteld te worden volgens de historische toestand om het verhaal te kunnen overbrengen aan de bezoeker. Dit met het oog op het overbrengen van de nationalistische werking en de grandeur van het leger of de technologie. Zowel de historische vormgeving en materialiteit dragen bij deze de educatie.

Het verhaal en de werking van de militaire organisatie kan op een indirecte manier worden overgedragen door in te zetten op de elementen die in relatie staan met de formele architectuur. Toevoegingen en vervangingen staan in relatie met deze formele architectuur of technologie en dragen bij tot het overbrengen van het verhaal, de grandeur of de tijdsgeest.

Om de negatieve beladenheid vast te leggen op een serene en respectvolle manier in het geheugen van de volgende generaties kan de materialiteit losgelaten worden. Door het verval zal de emotie wegebben. Wanneer de beladenheid echter te groot is kan het patrimonium in zijn huidige staat geconserveerd worden of terug gebracht worden naar zijn historische toestand om de negatieve sfeer voelbaar te maken bij de bezoeker. De ingreep zet in op het beleven van deze emotie en het creëren van een serene plek om zo de bezoeker ruimte te geven voor het verwerkingsproces.

Wanneer de emotie reeds is weggeëbd en er ruimte is om de materialiteit los te laten, kan de negatieve beladenheid op een andere manier worden overgebracht. Toevoegingen kunnen buiten het inzetten op herinneren en herdenken ook plaats bieden voor educatie en onderzoek zodat er lessen kunnen getrokken worden uit het verleden. De geschiedenis van het patrimonium kan als voltooid gezien worden. Hierbij kunnen de bestaande structuren al dan niet afgebroken worden en door middel van hergebruik van materialen geïntegreerd worden in een nieuw ontwerp.

REFERENTIEPROJECTEN

DEFENSIEF

OFFENSIEF

Tempelhof Berlin

De verandering van luchthaven in het nazitijdperk naar luchtbrug tijdens de Koude Oorlog bracht een enorme beladenheid voort. Het is de bevolking zelf die besloot om de luchthaven bij sluiting niet te bebouwen maar te conserveren als relict en open te laten als stadspark.

Nungarin Heritage Machinery and Army Museum's

Tijdens WOII werd 5BOD (No.5 Base Ordnance Depot), of de grootste opslagplaats van het West Australische leger gebouwd. Net zoals de gehele site werd na WOII de werkplaats voor legervoertuigen verkocht en gebruikt als depot. Tot in 1993 het initiatief door vrijwilligers ontstond om de technologie en de machinerie van het leger tentoon te stellen in dit unieke erfgoed.

Historial de la Grande Guerre Péronne

Historial de la Grande Guerre is gelegen in het hart van het slagveld. De toevoeging van een museum met serene vorm en materialiteit naast het historische kasteel biedt plaats om het verhaal en de overwinning van WOI over te brengen aan de bezoeker, zonder de aandacht op de nieuwe architectuur te vestigen.

Flaktoren II

In een poging om het verleden te vergeten werd Flakturm II direct na WOII afgebroken. De restanten bleven liggen als ruïnes in het Friedrichshain Volkspark en werden overwoekerd door groen. De herinrichting van het park neemt deze restanten opnieuw op. Een wandelparcours voorzien met informatieborden doorheen de ruïnes informeert de bezoeker over de FLAK torens.

Fort van Breendonk

De benoeming van het fort van Breendonk als Nationaal Gedenkteken houdt de nagedachtenis van de slachtoffers in stand. Het verhaal wordt verteld aan de hand van een parcours doorheen het fort. Het fort wordt ingezet als relict waar de bezoeker chronologisch en thematisch doorheen geleid wordt aan de hand van een audiovisueel parcours.

Tirpitz bunker

Het 'negatieve patrimonium' wordt als voltooide bestemming gezien. De toevoeging van een 'onzichtbaar' museum in de duinen vormt een zacht tegengewicht voor het dramatische oorlogsverleden van de site zonder afbreuk te doen aan het monumentale negatieve militair patrimonium.

Dossin kazerne

Vandaag is de kazerne een intense plaats voor herdenking van de vele slachtoffers uit WOII en voor iedereen die wil reflecteren over verlies. Het nieuw bijgeplaatst museum vertelt het verhaal van de joodse genocide. Van de oorspronkelijke kazerne, die als voltooide bestemming gezien wordt, is enkel de voorgevel gerestaureerd. Achter deze voorgevel bevindt zich het Memorial en documentatiecentrum.

Project	Tempelhof Berlijn
Type	Luchtmacht basis
Reconversie	Publiek park
Jaar	2009
Architect	-
Foto	-
Website	-

Project	Nungarin Heritage Machinery and Army Museum's
Type	Werkplaats legervoertuigen
Reconversie	Museum en opslag
Jaar	-
Architect	-
Foto	Kathleen Browne
Website	www.nungarinmuseum.com

Project	Historial de la Grande Guerre Péronne
Type	Kasteel
Reconversie	Museum en tentoonstelling
Jaar	1992
Architect	Henri Ciriani
Foto	Henri Ciriani
Website	-

Project	Fort van Breendonk
Type	Fort
Reconversie	Memorial
Jaar	2003
Architect	-
Foto	Belga Image
Website	http://www.breendonk.be/EN/

Project	Kazerne Dossin
Type	Kazerne
Reconversie	Museum en Memorial
Jaar	2012
Architect	bOb Van Reeth
Foto	Stijn Bollaert
Website	http://awg.be/nl/project/kazerne-dossin

Project	Flaktoren II
Type	Bunker met luchtafweergeschut
Reconversie	Vervallen object in park
Jaar	1942
Architect	Reinhold Linger
Foto	Fotograaf onbekend
Website	-

Project	Tripitz bunker
Type	bunker
Reconversie	Museum en tentoonstelling
Jaar	2017
Architect	BIG Bjarke Ingels Group
Foto	Rasmus Bendix
Website	https://big.dk/#projects-mcb

Een militaire basis is een ensemble van gebouwen binnen een omsloten gebied dat instaat voor de organisatie en groei van het leger. De basis bestaat zowel uit een functioneel als formeel gedeelte in een strak geometrisch en symmetrisch patroon. Toegangspoorten, kazernegebouwen en een centraal plein vormen het esthetisch formele gedeelte. Het eerder sobere functionele gedeelte bevat de vliegvelden, brakken, havens en alle andere voorzieningen. Het gaat over goed bereikbare locaties met nabijgelegen oefenterreinen. De kazernegebouwen van het lineair type zijn langgerekt. De gebouwen kunnen ofwel evenwijdig aan elkaar geplaatst zijn, haaks op elkaar tot H vorm om meer functies van elkaar te onderscheiden, of volgens een paviljoensysteem.

Initieel beperkten militaire bouwwerken zich tot verdedigingsstructuren. Ze zijn opgebouwd volgens een strak geometrisch en symmetrisch patroon in functie van de verdedigings- en aanvalsstrategie. Een verdedigingswerk is functioneel en sober uitgewerkt met zowel natuurlijke als artificiële materialen die bestand zijn tegen aanvallen.

ONTWERPSTRATEGIEËN

DEFENSIEF

OFFENSIEF

Een militaire basis is opgebouwd volgens een planopbouw met een bepaalde ritmering en materialiteit. Deze elementen dienen bewaard te worden of opnieuw te worden opgebouwd volgens de historische toestand om de werking en sfeer van de militaire basis over te brengen aan de bezoeker. Door de typische functionele vormgeving van lineaire kazernegebouwen heeft een goed bewaarde kazerne een hoge graad van reconversiemogelijkheden.

Om de architectuur van de militaire basis over te brengen bij de bezoeker kunnen er toevoegingen gebeuren die focussen op ten minste één van de twee kenmerken: materialiteit of planopbouw. Hierdoor ontstaat er een grotere vrijheidsgraad voor de reconversie. Enerzijds kan de planopbouw gebruikt worden om de reconversie volgens de militaire basistypologie te organiseren. Anderzijds kan het gebruik van dezelfde materialen als beton en baksteen een subtielere link met de militaire basis leggen.

Door het bewaren van de gebouwen en elementen die representatief zijn voor de functionaliteit, geometrie en symmetrie van de militaire site kan de bezoeker de militaire typologie ervaren. De representatieve elementen die hiervoor instaan en verdwenen zijn worden opnieuw opgebouwd. Ook de materialiteit die in functie stond van de verdedigings- en aanvalsstrategie wordt bewaard. Op deze manier wordt de historische architectuur beleefd.

Door in te zetten op de representatieve elementen van verdedigingswerken zoals de functionaliteit, materialiteit, geometrie en symmetrie kan de bezoeker de militaire typologie ervaren. Door het aanvaarden van nieuwe toevoegingen die inzetten op één of meerdere van deze kenmerken, ontstaat er een grotere vrijheidsgraad voor de reconversie. De geometrie en symmetrie kunnen hulp bieden om de militaire site in zijn hedendaagse context te organiseren en in te richten.

REFERENTIEPROJECTEN

DEFENSIEF

OFFENSIEF

Dossin kazerne

Het verhaal van de slachtoffers in de kazerne is voltooid. Net daarom wordt gekozen om de kazerne volgens zijn historische toestand en het verhaal dat het verteld heeft te bewaren. De reconversie raakt de kazerne architectuur niet aan. De gevel van het volledige kazernegebouw werd gerenoveerd en als geheel hersteld volgens zijn historische toestand.

Kazerne Sijsele

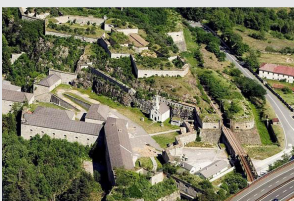
De toevoeging van een extra loods in eigentijdse materialen verbindt de kazernearchitectuur en behoudt de ritmering en vormgeving. Op deze manier wordt ingezet op het gebruik van de loodsen als werkplekken. De nieuwe wooneenheden worden ontworpen volgens de planopbouw en typologie van de kazernes.

Kazerne Elsene

Elk gebouw op de site wordt onderzocht om de reconversiemogelijkheden te bepalen. De functionaliteit en kwaliteit van de ruimten zijn hierin een bepalende factor. Gebouwen met een hogere erfgoedwaarde worden beter bewaard, terwijl gebouwen met een lagere erfgoedwaarde beter aangepast zullen worden aan de huidige noden.

Fort Franzensfeste

Het grootste fort van de Brennerpas is nu doorsneden door wegen en spoorlijnen. Het bovenfort is toegankelijk met een gids. Het benedenfort is vrij toegankelijk voor publiek. Een parcours van hellingen, paden en trappenkernen begeleidt de bezoekers doorheen de monolithische structuur van het fort, langsheen ruimten die worden tentoongesteld.

Historial de la Grande Guerre Péronne

Het middeleeuwse kasteel met zijn omwalling wordt in zijn huidige, vervallen toestand bewaard. Een parcours doorheen de ruïnes van het kasteel brengt de militaire architectuur over aan de bezoeker.

Flakturm VI Wilhelmsburg

De typologische kenmerken van de toren, zoals de thermische capaciteit door de materialiteit en zijn schaal, maken van de toren een ideale constructie voor de warmte-opslag van een energiecentrale.

Bunker 599

De binnenkant van de bunker wordt door de snede zichtbaar. Door het bouwwerk in zijn materiële volledigheid los te laten wordt de verbeelding gestimuleerd en het verhaal van de geschiedenis en de militaire bouwkunst op een nieuwe manier verteld.

Project	Kazerne Elsen
Type	Kazerne
Reconversie	Internationale studentenwijk
Jaar	Lopend
Architect	BUUR
Foto	-
Website	http://buur.be/project-item/rpa-kazernes-ixelles/

Project	Kazerne Dossin
Type	Kazerne
Reconversie	Museum en Memorial
Jaar	2012
Architect	bOb Van Reeth
Foto	-
Website	http://awg.be/nl/project/kazerne-dossin

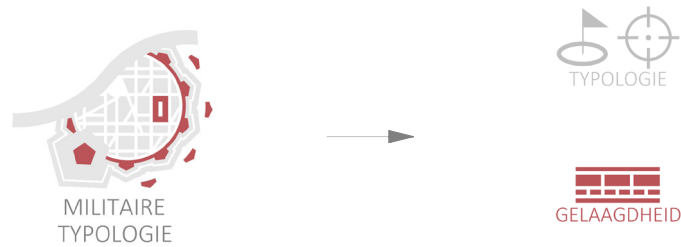
Project	Kazerne Sijsele
Type	Kazerne
Reconversie	Woon werk gebied
Jaar	Lopend
Architect	LINT landscape architecture en Ziegler Branderhorst
Foto	-
Website	https://wijkvandetoekomstsijssele.be/

Project	Historial de la Grande Guerre Péronne
Type	Kasteel
Reconversie	Museum en tentoonstelling
Jaar	1992
Architect	Henri Ciriani
Foto	-
Website	-

Project	Bunker 599
Type	Bunker
Reconversie	hedendaags monument
Jaar	2013
Architect	RAAAF en Atelier de Lyon
Foto	Allard Bovenberg
Website	https://www.raaaf.nl/nl/projects/7_bunker_599

Project	Fort Franzensfeste
Type	Fort
Reconversie	Museum en tentoonstellen
Jaar	2009
Architect	Markus Scherer en Walter Dietl
Foto	-
Website	http://www.architektischerer.it/festungfranzensfeste_it.html

Project	Flakturm VI
Type	Bunker met luchtafweergeschut
Reconversie	Energie centrum
Jaar	2013
Architect	Hegger Hegger Schleiff HHS Planer + Architekten AG
Foto	Bernadette Grimmenstein
Website	https://www.iba-hamburg.de/en/projects/energie-bunker/projekt/energy-bunker.html

Militair patrimonium heeft vaak een bewogen geschiedenis van afbraak, opbouw en aanpassingen die ver terug gaat in de tijd. Militaire bouwwerken die niet meer voldeden aan de toenmalige noden werden uitgebouwd, verbeterd en versterkt om zo weerstand te bieden tegen evoluerend wapentuig.

Eerder recent gebouwde militaire structuren of bouwwerken die altijd dezelfde functie hebben gekend kunnen onder één laag gevat worden.

ONTWERPSTRATEGIEËN

DEFENSIEF

OFFENSIEF

GELAAGD

Door in te zetten op de gelaagdheid van het gebouw wordt niet enkel het verhaal rond het patrimonium verteld maar ook dat van veranderingen van ideeën over macht, politieke verschuivingen en evoluerende technologie. Elke laag heeft zijn eigen geschiedenis, typologische kenmerken en beladenheid. Door deze te behouden en op te nemen in het groter geheel, wordt er ingezet op het erkennen van deze lagen.

De gelaagdheid van de site wordt aanvaard, met het oog op de hedendaagse context. Er is een vrijheid om terug te keren naar één of meerdere dominante lagen om een bepaalde eenheid in de hedendaagse site te brengen. Door toevoeging van nieuwe lagen kan het militair patrimonium optimaal aangepast worden aan zijn huidige noden.

NIET GELAAGD

Doordat er slechts één laag aanwezig is, zal het verhaal rond de site eenduidig zijn. Indien deze laag niet meer in staat is om het verhaal over te brengen, worden de kenmerkende elementen hersteld.

Door een nieuwe laag met zijn eigen vorm en materialiteit toe te voegen, wordt de bestaande laag beschermd. Op deze manier kan het militair patrimonium aangepast worden volgens de huidige noden en kan de enkele laag (deels) bewaard blijven om de geschiedenis ervan te ervaren.

REFERENTIEPROJECTEN

DEFENSIEF

OFFENSIEF

Dossin kazerne

Door het behoud van het half ondergrondse parkeerterrein van het voormalige appartementencomplex op het binnenplein, wordt het verleden niet vergeten maar juist opgenomen in de geschiedenis van de kazerne.

Historial de la Grande Guerre
Péronne

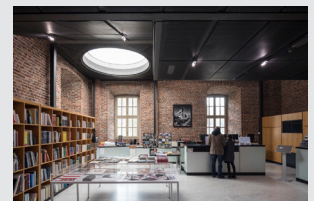
De gelaagdheid van de geschiedenis van het kasteel wordt bewaard volgens zijn vervallen toestand. De latere toevoeging van het museum, naast het kasteel raakt de historische laag van het middeleeuwse kasteel niet. Een laatste toevoeging uit eigentijdse materialiteit, gaat respectvol om met de gelaagdheid. De interventie richt zich op de organisatie van de site.

Fort Franzensfeste

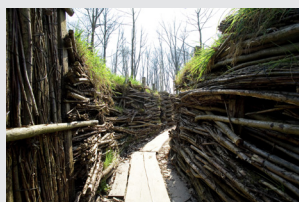
De organisatie van het benedenfort gebeurt aan de hand van een parcours. Dit parcours wordt als een nieuwe laag ontworpen om het gebruik van de tentoonstellingsruimten te verbeteren. Het parcours wordt in hedendaagse materialen uitgevoerd om zo een onderscheid te maken met de historische lagen.

Castello di Rivoli

Bij de renovatie van het gebouw blijven de verschillende lagen uit de geschiedenis zichtbaar. De nieuwe laag die wordt toegevoegd staat in schril contrast met de historische lagen door zijn materialiteit. De laag ondersteunt het huidige gebruik als museum met tentoonstellingsruimtes.

Loopgraven Bayernwald

Loopgraven werden tijdens oorlogen gebouwd om de soldaten tegen vijandelijk vuur te beschermen. In 'Bayernwald' te Ieper werd een deel van het Duitse loopgravennetwerk uit WOI bewaard en hersteld naar zijn historische toestand. De loopgraven kunnen bezocht worden om het verhaal van de geschiedenis van de 'trenchwar' te beleven.

Tirpitz bunker

De toevoeging van het museum wordt als een nieuwe laag geplaatst. Deze laag tast de donkere geschiedenis van de bunker niet aan en helpt met het plaatsen van de beladenheid. Op deze manier blijft de bunker op zich bestaan als negatief landmark en heeft een ondersteunend programma een gepaste plaats in de geschiedenis van het patrimonium.

Citadel Alessandria

Om de connectie tussen de citadel en zijn huidige stedelijk weefsel te maken, wordt er een brug als nieuwe laag toegevoegd. Deze ingreep overbrugt de scheiding tussen stad en citadel door de Tanaro rivier. Het moderne ontwerp maakt ook gebruik van rode porfido, een verwijzing naar het traditionele bouw materiaal van Alessandria.

Project	Kazerne Dossin
Type	Kazerne
Reconversie	Museum en Memorial
Jaar	2012
Architect	bOb Van Reeth
Foto	2019 Kazerne Dossin
Website	http://awg.be/nl/project/kazerne-dossin

Project	Castello di Rivoli
Type	Kasteel
Reconversie	Museum en tentoonstelling
Jaar	1986
Architect	Andrea Bruno
Foto	Laurian Ghinitoiu
Website	https://www.castellodirivoli.org/en/

Project	Citadel Alessandria
Type	Citadel
Reconversie	Monument
Jaar	2017
Architect	Richard Meiers
Foto	Hufton+Crow
Website	https://www.richardmeier.com/?projects=cittadella-bridge-2

Project	Tripitz bunker
Type	bunker
Reconversie	Museum en tentoonstelling
Jaar	2017
Architect	BIG Bjarke Ingels Group
Foto	Rasmus Bendix
Website	https://big.dk/#projects-mcb

Project	Loopgraven Bayernwald
Type	Loopgraven
Reconversie	Museum
Jaar	-
Architect	-
Foto	Fotograaf onbekend
Website	-

Project	Fort Franzensfeste
Type	Fort
Reconversie	Museum en tentoonstellen
Jaar	2009
Architect	Markus Scherer en Walter Dietl
Foto	-
Website	http://www.architektischerer.it/festungfranzensfeste_it.html

Project	Historial de la Grande Guerre Péronne
Type	Kasteel
Reconversie	Museum en tentoonstelling
Jaar	1992
Architect	Henri Ciriani
Foto	-
Website	-

VERBORGEN

De militaire bouwwerken die gebouwd werden ter verdediging lagen verborgen in het natuurlijk landschap. Deze landschappelijke strategie zorgde ervoor dat het verdedigingswerk enerzijds verborgen lag voor de vijand en tegelijkertijd een goed zicht bood op de naderende belagers. Precieze zichtlijnen werden uitgewerkt om de vijand onder vuur te kunnen houden.

Aanwezig

ZICHTBAAR

De meer formele militaire bouwwerken dienen om gezag uit te stralen. Deze werken zijn van veraf zichtbaar en hebben een zekere grandeur. De grote schaal van sommige militaire werken in functie van zicht op de omgeving en vijand zorgen ervoor dat het patrimonium duidelijk zichtbaar is vanop afstand.

Aanwezig

ONTWERPSTRATEGIEËN

DEFENSIEF

OFFENSIEF

 VERBORGEN

De landschappelijke elementen die zorgen voor de verborgenheid van de site worden bewaard of hersteld. Hierdoor blijft het gesloten karakter van de site in toekomstig gebruik behouden.

Het gesloten karakter van de site kan bewaard blijven op andere manieren dan de oorspronkelijk landschappelijke elementen. De zichtlijnen kunnen verhinderd worden door andere structuren of objecten. Dit geeft de ontwerper meer vrijheid om met het landschap om te gaan.

 ZICHTBAAR

Het behouden van de wederzijdse zichtlijnen en geografisch historische assen zorgen voor een connectie tussen de historische site en zijn huidige omgeving. Zo kan het militair patrimonium een landmark zijn in de stad dat doet herinneren aan het verleden.

Het militair patrimonium kan door toevoegingen en vervangingen ingezet worden als landmark of referentiepunt in de nieuwe ontwikkeling. Zowel de zichtbaarheid vanuit het patrimonium naar de stad of omgeving toe als de omgekeerde zichtbaarheid worden ingezet in de reconversie.

REFERENTIEPROJECTEN

DEFENSIEF

OFFENSIEF

Fort bij Nigtevecht

Verborgen in het groen ligt Fort bij Nigtevecht, nabij het Amsterdam-Rijnkanaal. Elke boom en struik had een speciale strategische functie. Nu staat deze natuur centraal. Het geconserveerde fort is toegankelijk voor wandelaars.

Fort Vechten

Fort Vechten ligt verborgen in het landschap. Bij de reconversie tot waterliniemuseum wordt gekozen om deze verborgenheid om militaire redenen uitdrukkelijk te bewaren.

Citadel van Alessandria

In Alessandria wordt gekozen om de citadel zelf verborgen te houden. De toevoeging van een nieuwe brug, die zichtbaar is vanuit de stad door zijn hoogte, trekt de aandacht tot de site. De brug wordt opgebouwd uit hedendaagse materialen zoals wit beton en wit geverfd staal. Rode porfido wordt gebruikt om de link te leggen met de historische stad.

Tirpitz bunker

De toevoeging van het museum aan de Tirpitz bunker bewaart het natuurlijke landschap dat instaat voor de verborgenheid van het monument.

Vuurtoreneiland

Het Vuurtoreneiland in het Markermeer maakt onderdeel uit van de Stelling van Amsterdam. Bij de reconversie van het eiland wordt de vuurtoren en het fort in zijn vervallen toestand bewaard en het licht wordt hersteld. De toren is vanop het vaste land zichtbaar en staat als een getuigen van het verleden in het landschap.

Flakturm VI

Flakturm VI wordt uitgerust met zonnepanelen en zonnecollectoren op het dak. De bunker transformeert op deze manier tot een hedendaags landmark als 'Energiebunker' dat zichtbaar is vanuit de stad. Het café met een panoramisch terras biedt uitzicht op de stad.

Project	Fort Vechten
Type	Fort
Reconversie	Museum en evenementen
Jaar	2015
Architect	Jonathan Penne Architects , Rapp+Rapp en West 8
Foto	Jonathan Penne Architects
Website	http://jonathanpenne.nl/project/waterliniemuseum-fort-vechten-utrecht/?id=402

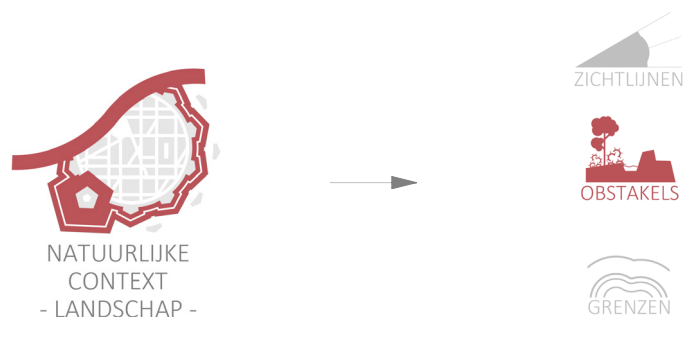
Project	Tripitz bunker
Type	Bunker
Reconversie	Museum en tentoonstelling
Jaar	2017
Architect	BIG Bjarke Ingels Group
Foto	Rasmus Bendix
Website	https://big.dk/#projects-mcb

Project	Fort Nigtevecht
Type	Fort
Reconversie	Park
Jaar	Fort Nigtevecht
Architect	-
Foto	-
Website	https://www.natuurmonumenten.nl/natuurgebieden/fort-bij-nigtevecht

Project	Citadel Alessandria
Type	Citadel
Reconversie	Monument
Jaar	2017
Architect	Richard Meiers
Foto	Huften+Crow
Website	https://www.richardmeier.com/?projects=cittadella-bridge-2

Project	Vuurtoreneiland
Type	Fort met vuurtoren
Reconversie	Rondleidingen, recreatie en restaurant
Jaar	2016
Architect	krft en BunkerQ
Foto	Christian van der Kooy
Website	http://vuurtoreneiland.nl/

Project	Flakturm VI
Type	Bunker met luchtafweergeschut
Reconversie	Energie centrum
Jaar	2013
Architect	Hegger Hegger Schleiff HHS Planer + Architekten
Foto	AG, Kassel
Website	https://www.iba-hamburg.de/en/projects/energie-bunker/projekt/energy-bunker.html

Het groot uitgestrekt domein net buiten het afgebakende, te beschermen grondgebied bevat verschillende grenzen van hoogteverschillen zoals een licht hellend glacis, droge of natte grachten, bastions, voorwerken, buitenwerken en ommuringen om de toegang tot het verdedigingswerk te bemoeilijken. Ze worden vooral in natuurlijke materialen uitgewerkt, maar kunnen door artificiele materialen versterkt worden. Al deze toevoegingen in het landschap dienen om de verdedigingslijnen te versterken.

Een andere strategie om met natuurlijke materialen de vijand te vertragen of het bouwwerk te verbergen is door gebruik te maken van strategische vegetatie zoals struiken en andere moeilijk doorwaadbare beplantingen. Bomen en struiken werden aangeplant om de vesting te onttrekken van het zicht. Hoogstammen werden ook aangeplant om het leger te voorzien van hakhout. De wortels van de beplanting konden dienen om het talud te verstevigen.

ONTWERPSTRATEGIEËN

DEFENSIEF

OFFENSIEF

TALUD MET
HOOGTELINIEN

Het talud, dat kan bestaan uit een glacis, grachten, buitenwerken, voorwerken, ommuringen,... wordt behouden of hersteld en kan worden ingezet in de reconversie door dit domein net buiten het afgebakende gebied toegankelijk te maken voor publiek. Op deze manier kan er een nieuwe poreuzere relatie ontstaan tussen de militaire site en de stad.

Het principe van het talud met zijn hoogteverschillen kan opnieuw geïnterpreteerd worden en op een vrije manier worden ingezet in de reconversie van het militair patrimonium. De materialiteit kan worden losgelaten of nieuwe hoogtelijnen kunnen worden toegevoegd.

STRATEGISCHE
VEGETATIE

Wanneer de evolutie van de strategische vegetatie nog steeds de moeilijke toegankelijkheid en verborgenheid verzekert, kan de huidige toestand bewaard worden met behulp van een natuurbehoudsprogramma. Als de nieuwe vegetatie onvoldoende inzet op deze eigenschappen, wordt de historische toestand hersteld. Er moet rekening gehouden worden met de constante evolutie van vegetatie. Een natuurbehoudsprogramma kan de historische toestand verzekeren. De site blijft op deze manier zijn gesloten karakter bewaren.

Het principe van de moeilijke toegankelijkheid en verborgenheid door strategische vegetatie wordt geïnterpreteerd en op een vrije manier ingezet in de reconversie van het militair patrimonium. Zo kunnen bijvoorbeeld nieuwe structuren als obstakel dienen, of kan er ingezet worden op het onderscheid tussen een hoofdingang en private ingang doorheen de strategische vegetatie. De site blijft op deze manier zijn gesloten karakter bewaren. De vegetatie kan een groenzone vormen waar ruimte is voor ecologische ontwikkeling.

REFERENTIEPROJECTEN

DEFENSIEF

OFFENSIEF

Fort Vechten

Om de landschappelijke werking van de Nieuwe Hollandse waterlinie en specifiek fort Vechten over te brengen aan de bezoeker wordt er geopteerd om een strook doorheen het fort terug te brengen naar zijn historische toestand. Het talud in deze strook wordt hersteld.

Forti Bravetta

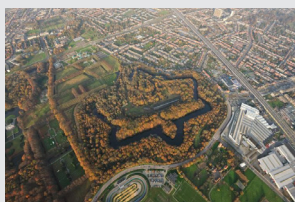
Het fort Bravetta dichtbij Rome wordt getransformeerd tot een theater. De architect verkiest om het terrein te overdekken met een metalen constructie in functie van de akoestiek voor het theater. Het ontwerp van het dak is gebaseerd op het glooiend landschap en de hoogtelijnen rondom het fort.

Bunker 599

De landschappelijke werking van het inundatiegebied wordt betrokken bij de bunker uit de Nieuwe Hollandse Waterlinie. De snede door de bunker wordt verder doorgetrokken door een pad tot aan de voet van het inundatiegebied.

Fort 7

De conservatie van fort 7 als natuurreservaat zet in op het behoud van de historische beplanting en de evolutie ervan. Het fort is sterk begroeid met hoogstammen zoals eiken, wilgen en essen. De toenmalige meidoornhagen groeiden uit tot 150 jarige meidoornbomen. Het verval en de ontoegankelijkheid van de site biedt ruimte voor het ontwikkelen van de waardevolle flora.

Vliegbasis Koksijde

Er wordt een landschapsontwikkelingsplan opgesteld voor de vliegpolder omdat deze zone ecologisch erg waardevol is. De verharde zones blijven als restant van de militaire activiteiten echter behouden. Zo wordt de landingsbaan een plaats voor recreatie en worden op delen van de verharding een nieuw bedrijfsterein gebouwd.

Project	Forti Bravetta
Type	Fort
Reconversie	Theater
Jaar	Lopend
Architect	Emily Rist
Website	http://emilyrist-archportfolio.squarespace.com/adap- tive-reuse-of-old-roman-fort/

Project	Fort Vechten
Type	Fort
Reconversie	Museum en evenementen
Jaar	2015
Architect	Jonathan Penne Architects , Rapp+Rapp en West 8
Foto	Jonathan Penne Architects
Website	http://jonathanpenne.nl/project/waterliniemuse- um-fort-vechten-utrecht/?id=402

Project	Bunker 599
Type	Bunker
Reconversie	hedendaags monument
Jaar	2013
Architect	RAAAF en Atelier de Lyon
Foto	RAAAF en Atelier de Lyon
Website	https://www.raaaf.nl/nl/projects/7_bunker_599

Project	Brialmontfort 7
Type	Fort
Reconversie	natuureservaat
Jaar	-
Architect	-
Foto	Yves Adams
Website	http://zuidrand.be/new/natuurgebieden/fort7/

Project	De recreatieve vliegpolder
Type	Luchtmacht basis
Reconversie	Recreatie
Jaar	Lopend
Architect	BUUR
Foto	-
Website	-

De grenzen van militaire bouwwerken zijn gericht op het buitenhouden van de vijanden en/of de eigen burgerlijke bevolking. Ze worden uitgewerkt in natuurlijke of artificiele materialen. Een harde grens maakt een duidelijke scheiding tussen binnen en buiten. De enkele toegangen zijn bewaakt.

De uitgestrekte grenzen zetten in op het vertragen van de vijand. De verschillende schillen hebben een eigen graad van toegankelijkheid door hun materialiteit en vorm. De relatie tussen het landschap en de architectuur is poreuzer ten opzichte van een harde grens.

ONTWERPSTRATEGIEËN

DEFENSIEF

OFFENSIEF

KORT EN
HARD

De harde grens wordt bewaard maar geïntegreert in zijn huidige context door historische toegangen op te nemen in de organisatie van de site. Deze toegangen zorgen voor een eenduidige relatie tussen omgeving en patrimonium. Het integreren van deze toegangen, het eventueel herstellen van de toegangswegen en delen van de omwalling zet in op het gebruik van de korte en harde grens, waarbij zijn historische tracée bewaart blijft.

Door de harde grens niet te beschouwen als obstakel, maar als architecturaal element, kan deze worden ingezet in de reconversie. Dit kan door de harde grens op bepaalde plaatsen te ont dubbelen waardoor er nieuwe ruimten ontstaan. De vorm van de grens kan op bepaalde plaatsen ruimte bieden aan een nieuw programma. Hedendaagse materialiteit kan gebruikt worden om de grens tot stand te laten komen, of een aangepast gebied af te bakenen..

VERSPREID EN
ZACHT

De grenzen rondom de site worden ingezet volgens hun historische toegankelijkheid. Deze onderlinge opeenvolging van verschillende historische grenzen dient voelbaar te zijn in de reconversie.

De graad van toegankelijkheid van de grenzen rondom de site wordt in zijn huidige context geïnterpreteerd. De grenzen kunnen poreuzer opgevat worden om de verbinding tussen het patrimonium en het omliggende stedelijke weefsel te maken. De verbinding tussen de grenzen onderling worden opgenomen in de reconversie.

REFERENTIEPROJECTEN

DEFENSIEF

OFFENSIEF

Dossin kazerne

De buitengevels van de kazerne zelf die het gebied afbakenen worden gerestaureerd. De toegang die vroeger bewaakt was, is nu vrij toegankelijk.

Thickening the city wall

De opzet van het project is om de overgebleven ruimtes rond de rand van Évora aan te pakken door de stadsmuur te verdikken. Door deze verdikking wordt de harde grens zelf bruikbaar gemaakt. De functie als omwalling blijft op deze manier bewaart.

Kazerne Elsene

De ommuring van de kazerne wordt behouden maar wordt plaatselijk onderbroken om de site te betrekken bij het omliggende stadsweefsel. De openingen in de muren zijn gekozen op basis van het introduceren van nieuwe zichtlijnen.

Orford Ness

Het ver uitgestrekte domein rondom de militaire basis was zowel in het heden als in het verleden ontoegankelijk. Vandaag wordt het domein bewaard als natuurreservaat met een beperkte toegankelijkheid.

Montjuic

Het uitgestrekte glacis van het fort op de heuvel Montjuic in Barcelona wordt getransformeerd tot stadspark. Op deze manier wordt het fort verbonden aan het huidige stedelijke weefsel en wordt het patrimonium dicht bij de bevolking gebracht.

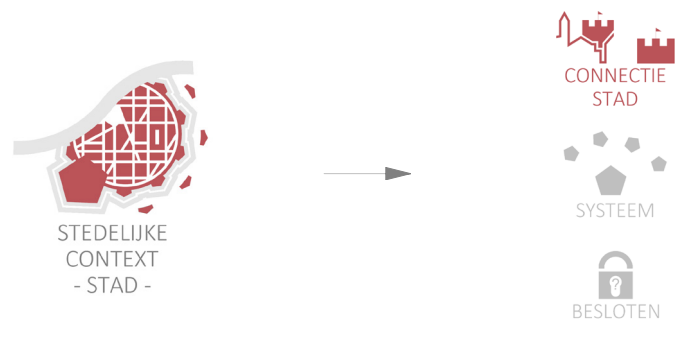
Project	Kazerne Elsen
Type	Kazerne
Reconversie	Internationale studentenwijk
Jaar	Lopend
Architect	BUUR
Foto	-
Website	http://buur.be/project-item/rpa-kazernes-ixelles/

Project	Kazerne Dossin
Type	Kazerne
Reconversie	Museum en Memorial
Jaar	2012
Architect	bOb Van Reeth
Foto	Fotograaf onbekend
Website	http://awg.be/nl/project/kazerne-dossin

Project	Thickening the city wall
Type	Omwalling
Reconversie	Publieke en private functies
Jaar	-
Architect	Alim Saleh
Foto	https://www.archoutloud.com/thickening-the-city-wall.html
Website	

Project	Orford Ness
Type	Militaire basis
Reconversie	Natuurreservaat en rondleidingen
Jaar	-
Architect	-
Website	https://www.nationaltrust.org.uk/orford-ness-national-nature-reserve

Project	Fort Montjuic
Type	Fort
Reconversie	Stadspark en expositie
Jaar	2008
Architect	Landezine
Foto	Forgas Arq.
Website	http://www.landezine.com/index.php/2011/03/montjuic-heights-by-forgas-architects/

Militair patrimonium staat in het gesloten defensief systeem rechtstreeks in contact met de stad. De directe grens van de stad wordt bewaakt door omwallingen, forten, citadellen en andere verdedigingswerken. Militaire basissen worden geïntegreerd in het stedelijk weefsel maar zijn door hun ontoegankelijkheid afgezonderde entiteiten.

Militair patrimonium volgens het open defensief systeem wordt verder van de stad geplaatst. Zo kan het leger beter weerstand bieden aan het steeds verder reikende geschut. Vaak wordt later door verdere stedelijke ontwikkelingen het militair patrimonium opgenomen in een nieuwe stedelijke context.

ONTWERPSTRATEGIEËN

DEFENSIEF

OFFENSIEF

De militaire bouwwerken met een directe connectie met de stad, door de verbinding via zichtlijnen en toegangen, worden bewaard of hersteld. Op deze manier wordt de historische connectie of disconnectie tussen de stad en het militair patrimonium bewaard of hersteld.

Door de historische zichtlijnen en toegangen tot de stad te benadrukken en te herinterpreteren, wordt de connectie met de stad verbeterd. De ingrepen kunnen afwijkend zijn van historische vormgeving en materialiteit en laten de ontwerper meer vrijheid toe.

Het militaire bouwwerk stond in voor de verdediging van de stad, zonder er direct mee in contact te staan. Door de werking van het open defensief systeem op te nemen in de reconversie, wordt het militair patrimonium gelinkt aan zijn stad. De werking kan ervaren of verteld worden door in te zetten op elementen die de indirecte connectie met de stad maken. Deze elementen zijn onder andere oriëntatie, zichtlijnen en aanvalsrichtingen.

De elementen die de indirecte link leggen met de stad worden geïnterpreteerd en ingezet in de reconversie. Deze elementen zijn onder andere oriëntatie, zichtlijnen en aanvalsrichtingen. Het militair patrimonium kan gezien worden als een uitloper of een uitbreiding van de stad. Hierdoor ontstaat er een hedendaagse relatie tussen stad en militair site.

REFERENTIEPROJECTEN

DEFENSIEF

Historial de la Grande Guerre
Péronne

Het middeleeuwse kasteel is met zijn omwalling nog steeds zeer aanwezig in de stad. Het stedelijke weefsel heeft zich verder rondom de site ontwikkeld. Het bijkomende museum gaat niet met het kasteel in conflict en bevindt zich aan de zijkant. De inkom blijft bewaard in het kasteel en maakt de connectie met het stedelijke plein.

OFFENSIEF

Brug Citadel Alessandria

Het bouwen van een moderne brug herstelt de originele verbinding tussen stad en citadel. Het ontwerp van Richard Meier probeert door de combinatie van nieuwe materialen, traditionele materialen en een eigentijds ontwerp een link te leggen tussen het verleden en de toekomst van de stad.

Flakturm VI Wilhelmsburg

Door de locatie van de militaire toren in de stad, wordt de buitenkant van de Flakturm VI als landmark bewaard. Door integratie van een café en terras bovenaan de toren wordt een visuele verbinding gemaakt met de stad.

Brialmontfort II Wommelgem

Het domein van Brialmontfort II wordt geklasseerd als parkgebied. Het fort en zijn landschappelijke elementen blijven bewaard volgens hun historische toestand. Door de bestemming als parkgebied vormt het fort een groene uitloper van de stad Antwerpen.

Project	Historial de la Grande Guerre Péronne
Type	Kasteel
Reconversie	Museum en tentoonstelling
Jaar	1992
Architect	Henri Ciriani
Foto	-
Website	-

Project	Citadel Alessandria
Type	Citadel
Reconversie	Monument
Jaar	2017
Architect	Richard Meiers
Website	https://www.richardmeier.com/?projects=cittadel-la-bridge-2

Project	Brialmontfort 2
Type	Citadel
Reconversie	Monument
Jaar	2017
Architect	Richard Meiers
Foto	-
Website	https://www.richardmeier.com/?projects=cittadella-bridge-2

Project	Flakturm VI
Type	Bunker met luchtafweergeschut
Reconversie	Energie centrum
Jaar	2013
Architect	Hegger Hegger Schleiff HHS Planer + Architekten
Foto	AG, Kassel
Website	Bernadette Grimmerstein https://www.iba-hamburg.de/en/projects/energie-bunker/projekt/energy-bunker.html

OP
ZICHZELF

Militair patrimonium kan een op zichzelf staand systeem zijn. Ze zijn ontstaan vanuit de relatie met hun directe omgeving.

☐
Aanwezig

ONDERDEEL
VAN SYSTEEM

Door de stijgende wapentechnologie, uitbreiding van steden door bevolkingstoename, nood aan organisatie van het leger,... groeide militaire bouwwerken uit tot verdedigingssystemen. Verdedigingsstructuren worden gecombineerd tot grote gehelen om een steeds grotere context of grondgebied te kunnen verdedigen. Militaire basissen worden toegevoegd om het leger te kunnen organiseren en opleiden.

☐
Aanwezig

ONTWERPSTRATEGIEËN

DEFENSIEF

OFFENSIEF

Het militair patrimonium kan als een op zichzelf staand bouwwerk beschouwd worden. Door letterlijk in te zetten op deze historische eigenheid die het patrimonium een op zichzelf staand geheel maken wordt het kenmerk bewaard.

De eigenheid van het militair patrimonium als op zichzelf staand bouwwerk kan ook op een meer subtiele manier worden ingezet. Een bepaalde uitvoering, technologie, materialiteit, architecturale typologie,... kan terugkomen als een werkwijze en herinnering in een reconversie.

Wanneer het patrimonium deel uitmaakt van een groter geheel moet er worden ingezet op het overbrengen van de werking van het geheel. De vorm en materialiteit van elementen die belangrijk zijn voor de verbinding van de onderdelen van het systeem, zoals een verbindingsweg, zichtlijnen, een omwalling of representatieve architectuur dienen bewaard of heropgebouwd te worden.

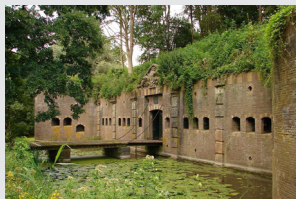
Het verhaal en de werking van het militair systeem kan ook onrechtstreeks worden overgebracht aan de bezoeker van het militair patrimonium. Het gebruik van dezelfde materialiteit en vormgeving bij de architecturale ingrepen binnen een militair systeem kan een link leggen tussen de militaire bouwwerken onderling.

REFERENTIEPROJECTEN

DEFENSIEF

OFFENSIEF

Fort bij Rijnauwen

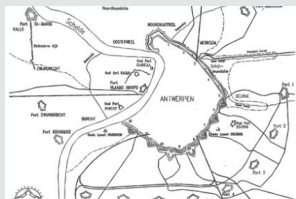
Al sinds de bouw van het fort wordt het gras gemaaid en afgevoerd omwille van het brandgevaar nabij de kruisopslag. Hierdoor verschaalde de grond goed en konden zeldzame planten zich ontwikkelen. Het fort wordt nu als natuurreservaat bewaard.

Dossin kazerne

De kazerne is geen onderdeel van een groter systeem en is dus een op zichzelf staand object. Door zijn unieke geschiedenis als deportatiecentrum met vele slachtoffers vraagt deze plek om getransformeerd te worden tot een herdenkingsplaats. De toevoeging van een nieuw museum beschouwt de functie van de kazerne als voltooid, waardoor de kazerne bevroren wordt in de tijd.

Brialmontforten

De Brialmontforten zijn onderdeel van de eerste fortengordel, gebouwd in 1896, rondom de stad Antwerpen. Ze bestond onder andere uit acht identieke forten waarvan er nog zeven bewaard zijn. Deze worden door hun groene glacis en strategische vegetatie ingezet als groene uitlopers van de stad Antwerpen.

Nieuwe Hollandse Waterlinie

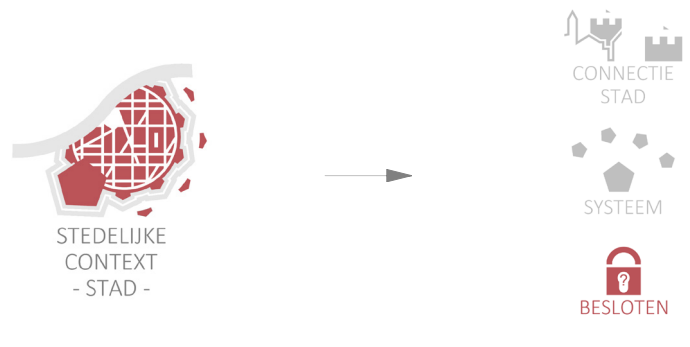
De Nieuwe Hollandse Waterlinie is een verdedigingssysteem met inundatie-gebieden, forten en vijf vestingsteden. Om de connectie met de afzonderlijke verdedigingswerken te maken, wordt er een wandelpad aangelegd die de verdedigingswerken met diverse plaatselijke interventies onderling verbindt. Het Waterlinie pad volgt de gehele Nieuwe Hollandse Waterlinie en bedraagt 350 km.

Project	Fort Rijnauwen
Type	Fort
Reconversie	Natuurreservaat
Jaar	2014
Architect	-
Foto	Fotograaf onbekend
Website	https://www.fortbijrijnauwen.nl/

Project	Kazerne Dossin
Type	Kazerne
Reconversie	Museum en Memorial
Jaar	2012
Architect	bOb Van Reeth
Website	Stijn Bollaert http://awg.be/nl/project/kazerne-dossin

Project	Brialmontomwalling
Type	Fortengordel
Reconversie	Recreatie
Jaar	-
Architect	-
Foto	-
Website	-

Project	Nieuwe Hollandse Waterlinie
Type	Fortengordel
Reconversie	Recreatie
Jaar	-
Architect	-
Foto	-
Website	-

BESLOTEN

Militaire bouwwerken zijn voor hun veiligheid gesloten systemen. Op deze manier kan het leger burgers op afstand houden en zich beschermen tegen vijanden. Ook de geheimhouding van militaire stedenbouwkundige en defensieve plannen dragen bij tot de beslotenheid van het bouwwerk. De geheimhouding was noodzakelijk om de staatsveiligheid te verzekeren.

Aanwezig

ONTWERPSTRATEGIEËN

DEFENSIEF

De vorm en materialiteit van de elementen die de beslotenheid van het militair patrimonium verzekeren dienen bewaard of heropgebouwd te worden. Zo blijft het patrimonium een gesloten entiteit in zijn nieuwe context. De bescherming van het patrimonium als natuurreservaat of een andere soort ontoegankelijke site draagt bij tot de beslotenheid van het patrimonium.

OFFENSIEF

De beslotenheid en de ontsluiting van de site wordt bewaard in de context van de nieuwe functie. De begrenzing, toegankelijkheid, zichtbaarheid en connectie met de stad worden geïnterpreteerd. Zo kan er losgekomen worden van de historische vormen. Door een niet-publieke functie toe te kennen blijft het militair patrimonium een privaat terrein dat geen toegang biedt tot het grote publiek.

REFERENTIEPROJECTEN

DEFENSIEF

OFFENSIEF

Orford Ness

Orford Ness is een overblijfsel van een geheime militaire basis. Het bevindt zich aan de kust van Suffolk en werd gebruikt om te experimenteren met wapens en atoomtechnologie. Het hoofdkwartier wordt vandaag gebruikt als tentoonstellingsruimte, terwijl de rest van de site ontoegankelijk is door zijn unieke vegetatie. De geheimzinnige plek is getransformeerd tot natuurreserveaat.

Fort 't Hemeltje

Het fort is getransformeerd tot een flexibele kantoorruimte van 750m². Het wordt verhuurd voor organisaties die actief zijn op het gebied van duurzaamheid door INSID. Rondom het fort loopt een wandelweg, maar het terrein zelf is niet openbaar. Tijdens Open Monumentendagen kunnen bezoekers het fort wel bezichtigen.

Project	Orford Ness
Type	Militaire basis
Reconversie	Natuurreservaat en rondleidingen
Jaar	-
Architect	-
Foto	National Trust
Website	https://www.nationaltrust.org.uk/orford-ness-national-nature-reserve

Project	Fort 't Hemeltje
Type	Fort
Reconversie	Kantoorruimtes
Jaar	2018
Architect	Bunker Q
Website	Bunker Q https://vooruit.eu/project/fort-t-hemeltje/

3. Evaluatietool - interventiespectrum

Na de uitwerking van een ontwerpvoorstel aan de hand van de beschreven ontwerpstrategieën kan de reconversie beoordeeld te worden. Een overzichtelijke visuele weergave van de interventies per militair kenmerk die in het reconversievoorstel verwerkt zitten, helpt om een evaluatie te kunnen uitvoeren. Op deze manier kan ook het geheel vergeleken worden met andere ontwerpvoorstellen.

De visuele voorstelling van een ontwerpvoorstel wordt hier opgevat als een *interventiespectrum*. Om het *interventiespectrum* op te stellen wordt er gebruik gemaakt van een *checklist*. Deze is terug te vinden in bijlage A. Om te beginnen wordt er nagegaan welke militaire kenmerken het patrimonium bezit of ooit bezat. Dit wordt aangevinkt in de eerste kolom. Vervolgens kan de ontwerper zijn persoonlijke gewicht geven aan een kenmerk. Hoe meer belang de ontwerper hecht aan dit kenmerk om het mee te nemen in de reconversie en het te accepteren of transformeren, hoe groter het gewicht van dit kenmerk zal zijn. Er zijn vier opties: veel belang, matig belang, weinig belang en geen belang. Als laatste wordt gekeken of de militaire kenmerken op een defensieve of offensieve manier worden meegenomen in de reconversie. De vragen die de checklist voorlegt, helpen de

gebruiker in zijn keuze tussen deze twee strategieën. Als er volgens hem niet wordt ingezet op een aanwezig militair kenmerk, duidt hij geen van de twee vakjes aan.

Eenmaal de *checklist* overlopen is, wordt het resultaat weergegeven in het *interventiespectrum*. Enkel de kenmerken die het patrimonium bezit zijn zichtbaar. Het *interventiespectrum* geeft de defensieve tot offensieve strategie per kenmerk weer. De kleur geel wordt gebruikt voor eerder defensieve ingrepen, de kleur rood voor eerder offensieve ingrepen. Hoeveel belang er aan het kenmerk gegeven wordt bepaalt de dikte van de balk. Wanneer er niet wordt ingezet op een aanwezig militair kenmerk wordt er niets ingekleurd. Het *interventiespectrum* kan in één oogopslag weergegeven of het reconversieproject eerder defensief of offensief is opgevat, welke waarderingen er aanwezig zijn en of deze al dan niet worden meegenomen in het ontwerp en zijn huidige context.

Deze tool kan ondersteuning bieden tijdens het overleg tussen het ontwerpteam en de stakeholders zoals projectontwikkelaars, steden, private personen en *Onroerend Erfgoed*.

DEEL III

TEST METHODIEK

In een derde deel van dit onderzoek worden voorgaande *ontwerptool* en *evaluatietool* toegepast om de werking en de bruikbaarheid ervan te kunnen beoordelen.

De *ontwerptool* wordt gebruikt om een aantal fictieve reconversies uit te werken voor de citadel van Diest. Allereerst wordt het patrimonium geïnventariseerd, op basis van een vooronderzoek dat door MOPurbandesign reeds in 2015 over de geschiedenis, situering, context en bouwfysische toestand van het patrimonium werd uitgewerkt. Vervolgens wordt er gekeken welke militaire kenmerken er volgens de methodiek aanwezig zijn. Voor de integratie van deze kenmerken in het reconversieontwerp worden defensieve en offensieve strategieën opgesteld om meer voeling met de site te krijgen. In een volgende stap worden de noden van de mogelijke fictieve programma's voor de reconversie bekeken. De gekozen programma's zijn gebaseerd op drie stedelijke functies: wonen, werken en recreatie. Voor elk van deze functies worden de architecturale

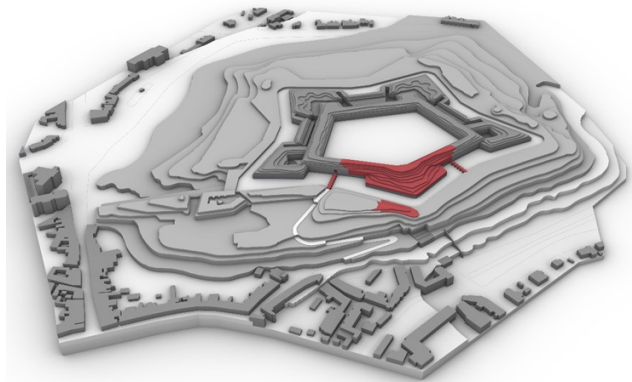
en sociaaleconomische noden opgesteld zodat deze vervolgens geïntegreerd kunnen worden met de militaire kenmerken van de methodiek. De architecturale noden van het programma reflecteren de militaire typologische kenmerken, terwijl de sociaaleconomische noden gelinkt worden aan de militaire context en beladenheid. Op deze manier wordt het belang van het behoud van bepaalde militaire kenmerken vastgelegd. Door dit samen te bekijken met de mogelijke strategieën kan er gewerkt worden naar een holistisch ontwerp, waarbij er zowel rekening wordt gehouden met de militaire kenmerken als met de huidige noden van het programma. De drie uitgewerkte ontwerpen worden finaal beoordeeld aan de hand van het interventiespectrum.

De *evaluatietool* wordt gebruikt om een aantal aangehaalde referentieprojecten uit de literatuurstudie te beoordelen. Op deze manier wordt het interventiespectrum getest op zijn representativiteit voor de gemaakte ontwerpbeslissingen.

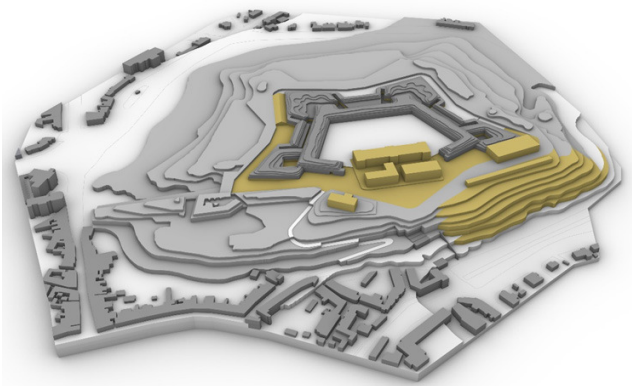
1. Ontwerptool -reconversie citadel van Diest

1.1. Inventarisatie van de militaire kenmerken

De citadel, gebouwd tussen 1846 en 1856 op de Allerheiligenberg, is het sluitstuk van de vesting Diest. Diest werd op deze manier versterkt om weerstand te bieden tegen Nederlandse invallen. De vesting is de enige overgebleven bakstenen citadel in België uit de 19de eeuw. De citadel is in haar oorspronkelijke staat een gebastioneerde vijfhoek met een zijde van 190 meter, omgeven door droge grachten. In het midden bevindt zich een groot vijfhoekig plein omgeven door bomvrije lokalen uit baksteen. Door hoogteverschillen is er geen fysiek contact mogelijk tussen de verdedigers en aanvallers waardoor de citadel stormvrij is. Ze beschikt bovendien over voldoende vuurkracht om de belagers op afstand te houden en werkt met een uniek verdedigingssysteem, genaamd Chasseloup-Laubat. Het garnizoen kon zich door de twee toegangspoorten vrij in en uit de citadel verplaatsen. Bovendien was de citadel zelfredzaam en kon het garnizoen gedurende korte tijd geïsoleerd overleven. De citadel is de enige overgebleven citadel die beantwoordt aan alle voorwaarden: vuurkracht, bomvrij, stormvrij, zelfredzaam en vrijheid van verplaatsing. De citadel had een politieke en militaire rol. Enerzijds moest ze de stad beschermen tegen vijanden als laatste toevluchtsoord of reduct en anderzijds moest ze de inwoners van de stad onder bedwang kunnen houden. Door de komst van het kanon met getrokken loop neemt de vuurkracht van de artillerie sterk toe. De citadel is hierop niet berekend en wordt daarom geklasseerd als versterkt fort. Later wordt de vesting gedeclasseerd en wordt de citadel de thuisbasis van het eerste Bataljon Para. De citadel wordt getransformeerd om als basis te kunnen functioneren. Het stadsbastion maakt plaats voor de typische lineaire kazerne architectuur. De droge grachten worden opgehoogd, verhard en met extra loodsen voorzien voor het gebruik als kazerne. In 2011 verlaat het leger de citadel. In 2013 verwerft de stad Diest het bebouwde gedeelte tot aan de buitengrachten en een deel van het glacis gericht naar de stad (10ha). Het Agentschap voor Natuur en Bos verwerft het omliggende citadelbos (20ha). Sindsdien staan de gebouwen leeg en is het uitgestrekte domein een onbeschreven blad. De citadel heeft een oppervlakte die overeenstemt met 15% van het stadscentrum en ligt verheven boven het hart van de stad. Omwille van de nieuwsgierigheid van de inwoners naar deze mysterieuze plaats en om vandalisme tegen te gaan biedt de citadel nu onderdak aan een aantal Diestse verenigingen zoals de muziekacademie en een jeugdhuis, ter sociale controle van de site. In de zomer is er plaats voor een pop-up bar en wordt het paradeplein sporadisch gebruikt voor enkele evenementen (Simon Stevin, 2015)

3D model historische toestand citadel Diest.

3D model kazerne Diest.

Huidige situering van het militair patrimonium in de stad Diest.

Luchtfoto huidige toestand Diest. Foto via MOP Urbandesign.

POSITIEVE
BELADENHEID

De citadel als thuisbasis van het eerste bataljon para en verdedigingswerk van het jonge België draagt een positieve beladenheid. Het paradeplein is hierin een centraal element.

VERBORGEN

De citadel ligt verdoken achter een omvangrijk aarden talud bezet door strategische vegetatie.

TALUD MET
HOOGTELIJNEN

De strategische ligging van de citadel op de Allerheiligenberg biedt zicht op de Demervallei. De bastions worden in de berg ingewerkt om enerzijds direct contact te vermijden tussen de aanvallers en verdedigers door middel van droge grachten en anderzijds om de citadel aan het oog te onttrekken. Het militair landschap van de citadel zelf, het glacis en de grachten, is verwilderd maar heeft zijn oorspronkelijke vorm behouden.

STRATEGISCHE
VEGETATIE

De strategische beplanting op het glacis diende om de zigzagweg te beschermen en de citadel aan het oog van de vijand te onttrekken.

VERSPREID EN
ZACHT

De citadel werd verdedigd door verschillende grenzen: het glacis, de bedekte weg, de buitengracht, de gedetacheerde bastions, een binnengracht en de courtine met bomvrije lokalen. Later, tijdens het gebruik van de kazerne, werd de gracht opgehoogd en werd er ter hoogte van het lunet een nieuwe toegang tot de citadel voorzien.

MILITAIRE
BASIS

De citadel werd na de declassering getransformeerd tot kazerne. Het stadsbastion werd afgebroken en er werden lineaire gebouwen toegevoegd. Een deel van de droge gracht werd gedempt en gebruikt als nieuwe toegang.

VERDEDIGINGS-
WERK

De bakstenen citadel bevat alle militaire kenmerken van een verdedigingswerk: vuurkracht, bom- en stormvrij, vrijheid van verplaatsing en zelfredzaam. De citadel werd efficiënt en goedkoop gebouwd. De grachten en ophogingen resulteren in een neutraal grondverzet en een vijfhoekige versterkingsvorm is goedkoper om te bouwen dan een optimale zeshoek.

GELAAGD

De citadel heeft twee grote periodes gekend. De restanten van de militaire architectuur van de vesting en de bouwwerken van de kazerne zijn nog steeds aanwezig en in goede staat.

IN DE
STAD

De citadel is gebouwd als sluitstuk van de omwalling rond Diest. De oppervlakte van de citadel bedraagt 15% van de totale stedelijke kern. De voet van de Allerheiligenberg takt aan op het historisch centrum.

ONDERDEEL
VAN SYSTEEM

De vesting Diest bestond uit de citadel, fort Leopold en de omwalling met poorten, voorwerken en buitenwerken uit natuurlijke en artificiele materialen. Een groot deel van het militair landschap van de vesting is bewaard gebleven. Een deel van de stadswallen met poorten, het fort Leopold en de kernvesting zelf zijn nog bewaard.

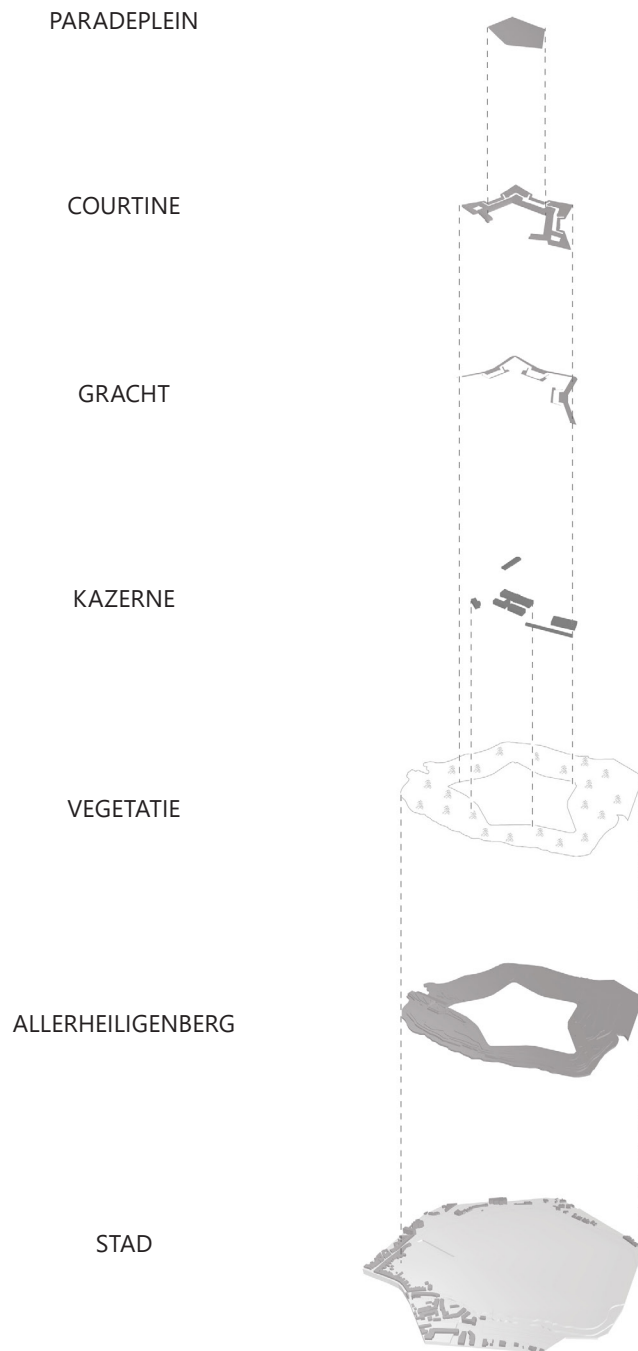

BESLOTEN

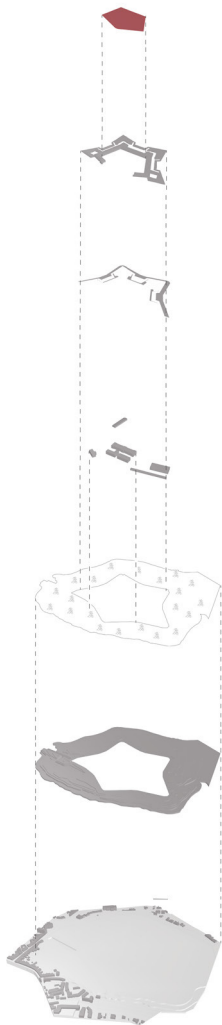
De citadel is door zijn functie als militair verdedigingswerk en gesloten militaire basis altijd ontoegankelijk en geheimzinnig geweest voor de burgers.

1.2. Defensieve en offensieve ontwerpstrategieën

Deze exploded view ontleedt de huidige toestand van de citadel van Diest. De militaire kenmerken hangen telkens samen met een of meerdere van deze onderdelen.

POSITIEVE
BELADENHEID

DEFENSIEF

Het paradeplein (oppervlakte ca. 12 000 m²) is een formeel element dat centraal staat in het gebruik van de citadel als verdedigingswerk en als militaire basis. Het paradeplein is een plechtige plaats voor ceremonie. Elke ochtend werd de vlag ceremonieel gehesen. De grootte van het plein is zo ontworpen dat de militairen opgesteld kon staan tijdens de parade. De opstelling volgens rangen van soldaten, onderofficieren tot officieren weerspiegelt de organisatie het leger. Het paradeplein is ook de plaats waar orders overgedragen werden om gestructureerd te kunnen werken.

Wanneer het paradeplein met zijn grootsheid en monumentaliteit letterlijk bewaard wordt, blijft er een link met de militaire werking en grandeur van het leger. De formele sfeer van het paradeplein wordt bepaald door de grote betonnen vlakke, omringd door de bakstenen muren van de courtines. Beide elementen dienen volgens hun historische toestand gerestaureerd te worden om in te zetten op deze positieve beladenheid. Het plein kan door middel van informatieborden ingezet worden om de werking van de citadel en het leger te verduidelijken en de positieve beladenheid over te brengen aan het publiek.

Reproductiefoto - 1ste fase citadel Diest (1953)

Collage – De werking van het leger kan getoond worden door middel van een glazen bord waarop een historische scene te zien is (collage), een virtuele tour met een augmented reality app (Roman Town), een informatiebord (Bombardment of the Hartlepoons) ,...

OFFENSIEF

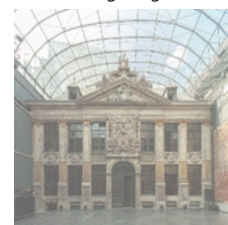
Het oorspronkelijk ontwerp en vormgeving van het representatieve paradeplein biedt mogelijkheden om het te gebruiken als stedelijk plein in een nieuwe context. Net omdat het paradeplein ontworpen is om een grote hoeveelheid mensen gestructureerd te positioneren, kan het plein ingezet worden om grote hedendaagse evenementen en ceremonies te laten doorgaan. Ingrep op het plein kunnen dienen om deze hedendaagse evenementen te organiseren of het plein en zijn architectuur te benadrukken zonder afbreuk te doen aan de monumentaliteit, uitstraling en zijn positieve beladenheid.

Referentie – Vredesfeest Sint-Niklaas (oppervlakte ca. 18 000 m²)

Referentie – Een infokiosk brengt als camera de monumentaliteit van de omgeving letterlijk in het vizier. De materialiteit van de infokiosk te Stockholm gaat op in het kleurenpalet van zijn monumentale omgeving.

Referentie – De voorgevel van la maison Belonne in Brussel wordt overkapt zodat het beschermd is tegen verontreinigingen. Uitvoering door architect Olivier Notterman in samenwerking met ingenieur René Greisch. De monumentaliteit en de architectuur wordt in de kijker gezet.

DEFENSIEF

Het eerste bataljon para huisvestte zich in de citadel te Diest. De citadel werd deels getransformeerd voor het gebruik als kazerne. Elke toevoeging die gemaakt geweest is wordt bewaard om zo de bezoeker het verhaal van de citadel als kazerne te laten ervaren.

De toegevoegde structuren onderscheiden zich van de citadel door hun materialiteit en vormgeving. De gebouwen zijn lineair opgebouwd uit een combinatie van baksteen en staal. De toegangspoort en het Chasseloup-Labatsysteem zijn toegemetsd om geen ongewenste bezoekers te krijgen. Een deel van het glacis in het zuidwesten en het zuidoosten werd gebruikt als oefenterrein. Een deel van de droge grachten werden gedempt en verhard. De gracht langs de lunet werd verhard en gebruikt als nieuwe toegangsweg.

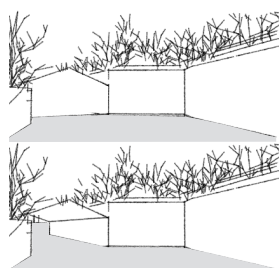
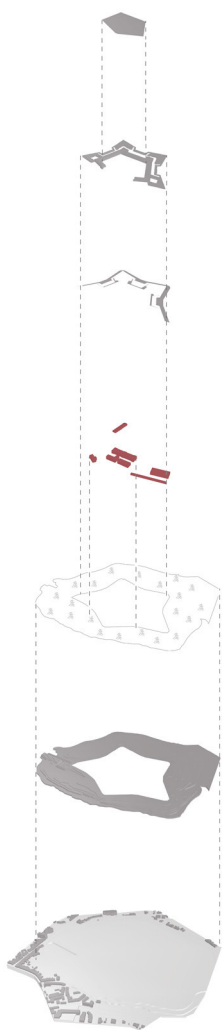
Structuurschets – Toegevoegde kazerne onderdelen.

OFFENSIEF

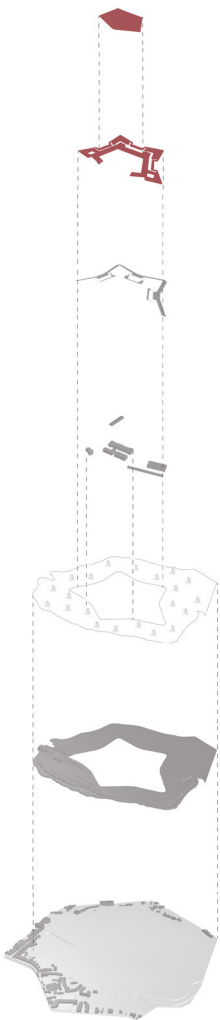
De recente toevoegingen van de kazerne architectuur zijn zeer goed bewaard door de lange aanwezigheid van het leger. Hierdoor zijn de gebouwen uitermate geschikt voor het integreren van nieuwe functies. Bepaalde bouwwerken aan de citadel zijn representatief voor de militaire basis. De toegevoegde loodsen in het noorden hebben geen architecturale kwaliteiten om te bewaren. Het hoofdgebouw aan het plein is wel een representatief element met waardevolle architecturale kwaliteiten. De loods in de gracht creëert door zijn ligging een interessante ruimte.

Structuurschets – Kwaliteitsvolle en representatieve kazerne onderdelen.

Gesloten loods
Overdekte buitenruimte

DEFENSIEF

Initieel was de bakstenen citadel een vijfhoek. Deze vijfhoek werd onderbroken voor het transformeren tot kazerne. De militaire architectuur van het verdedigingswerk steunt op deze geometrische vorm en zijn symmetrie. Bij het toekomen op de site zijn deze aspecten niet voelbaar. Wanneer het stadsbastion terug volgens zijn historische toestand en materialiteit wordt opgebouwd zal dit wel voelbaar worden. Een andere manier is het herstellen van de historische gracht waardoor de geometrie in de hoogtelijnen terug te voelen is.

Foto – Oorspronkelijk stadsbastion 1944. Foto via MOPUrbandesign.

Structuurschets – Herop te bouwen stadsbastion.

OFFENSIEF

Het heropbouwen van het stadsbastion is een drastische ingreep. Wanneer we de geometrie en de symmetrie anders benaderen kunnen de lijnen die de vijfhoek van de citadel vormen op een andere manier overgebracht worden. Het vervangen van de kazerne gebouwen centraal door een structuur met de vorm van het bastion kan het gevoel van symmetrie terugbrengen.

Geometrie en symmetrie door materialisatie plein.

Geometrie en symmetrie door installatie of meubilair.

Geometrie en symmetrie door volume.

Structuurschets – Herop te bouwen stadsbastion.

DEFENSIEF

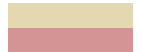
De citadel is door zijn gebruik als citadel, vrijstaand fort, kazerne en nu als stadseigendom een gelaagde structuur. De historische lagen dienen zichtbaar aanwezig te blijven om de bezoeker de bewogen geschiedenis te laten voelen in de architectuur.

De typische architectuur van elke laag is nog in goede staat. De kazerne gebouwen hebben door hun lineaire vorm en afmetingen een hoge graad van reconversiemogelijkheden om nieuwe functies in te passen. De lokalen van het verdedigingswerk bieden door hun schakeling, vorm, materialiteit en afmetingen minder ontwerprijheid.

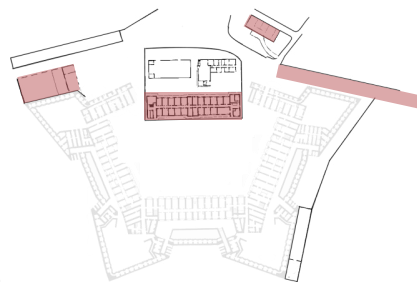
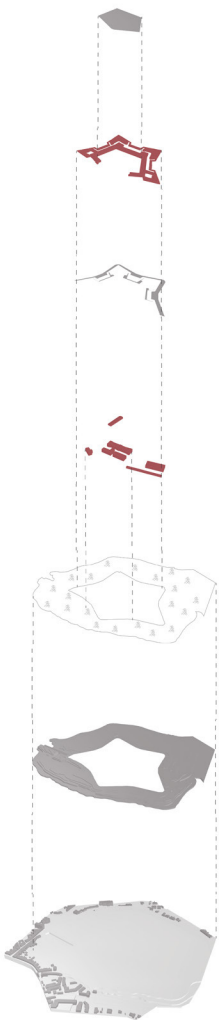
Structuurschets – Zones per historische laag.

Citadel als verdedigingswerk
Citadel als militaire basis

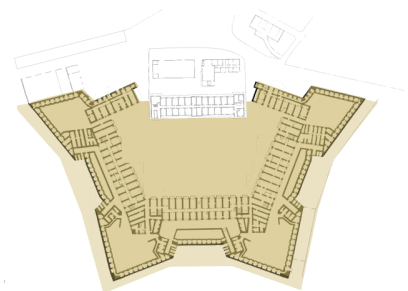

OFFENSIEF

De elementen die representatief zijn voor elk van de historische lagen dienen bewaard te blijven zodat elk onderdeel van de geschiedenis op een heldere manier overgebracht kan worden. Dit biedt ruimte om bepaalde lokalen te vervangen of te verwijderen.

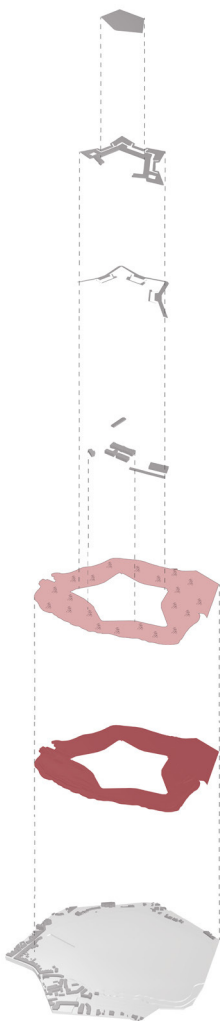

Het officiersgebouw, een loods, het hoofdgebouw en de nieuwe verharde toegang zijn de representatieve elementen van de laag als militaire kazerne.

De militaire verdediging laag komt door zijn plein, courtines, bastions en grachten duidelijk naar voor.

VERBORGEN

DEFENSIEF

De citadel werd ontworpen als een verscholen verdedigingswerk. De huidige vegetatie en het talud zorgen dat de citadel net als vroeger nog steeds verscholen ligt in zijn omgeving. Zowel het talud als de vegetatie dient bewaard te blijven om in te zetten op het verborgen karakter van het militair patrimonium. De historische beplanting op het glacis heeft zich verder ontwikkeld in de loop van de tijd. Deze evolutie kan bewaard blijven in een natuurbehoudsplan omdat het ook de verborgenheid van de citadel verzekert. Langs de zigzagweg kan er gekozen worden om terug te keren naar de historische toestand. De historische vegetatie wordt opnieuw aangeplant en mee opgenomen in het natuurbehouds-plan.

Het natuurbehoudsplan moet enerzijds het huidige overwoekerd citadelbos opruimen en een verdere ontwikkeling van de vegetatie toelaten. Anderzijds dient nagegaan te worden hoe de historische bebossing ter hoogte van de zigzagweg moet worden opgenomen en hoe dit in de toekomst verder zal onderhouden worden. Het citadelbos wordt geïntegreerd als een groene oase aan de stad.

Foto – Historische toestand. Foto door D. Jannes

Foto – Overwoekerde beplanting glacis.

OFFENSIEF

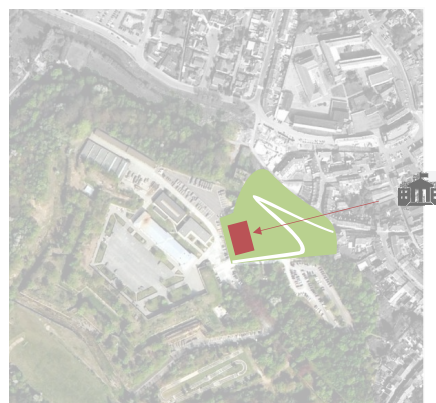
Plaatselijk kan het citadelbos gerooid worden om een connectie te maken met het stedelijke weefsel via een stadspark. Deze ingreep laat een subtiele hint na om de interesse op te wekken, zonder dat de citadel zelf tentoon wordt gesteld.

Referentie – Fort Werk aan 't Spoel
RAAAF architecten

Referentie – Montjuïc Barcelona
Fondaris Architecture

Structuurschets – Zone onttrokken aan het zicht
vanuit de stadskern door structuur.

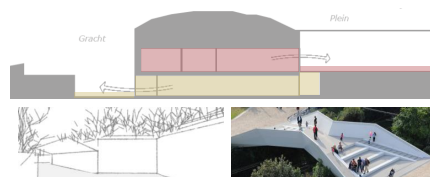
DEFENSIEF

Het talud van de citadel is afkomstig van de natuurlijke vorming van de Allerheiligenberg en het uitgraven en ophopen van grond voor grachten, bastions en omwallingen. Dit resulteert in een efficiënt en goedkoop verdedigingsmechanisme van de citadel.

De zuiverheid van dit verdedigingsmechanisme is aangetast door de ophoging van de buitengracht langs de stadszijde door het gebruik van de citadel als kazerne. Door de grachten terug in hun historische toestand te herstellen worden er twee gescheiden niveaus gecreëerd met elk een eigen bestemming. Het niveau van de grachten is verbonden met de kelderruimtes van de courtines. Een tweede niveau bestaat uit het paradeplein verbonden aan de gelijkvloerse verdieping van de courtines. De historische toegang tot het paradeplein vanaf de zigzagweg dient opnieuw tot stand te komen door een plaatselijke verbinding zoals een brug, heuvel,...

Structuurschets – Herstel historische gracht.

Doorlopen van de gracht door koppen van loods te verwijderen

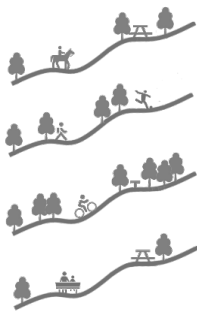
Referentie – Voetgangersbrug Verboekhovenplaats NEY en partners

OFFENSIEF

De hoogtelijnen en het talud dragen bij tot de werking van de citadel als verdedigingsmechanisme. Wanneer de gelaagdheid van de citadel en zijn geschiedenis aanvaard worden, kan het huidige talud bewaard worden om nieuwe functies te integreren. Een licht programma kan ingepast worden zodat het huidige talud geconserveerd wordt in functie van een hedendaags programma. Punctuele ingrepen in functie van het licht programma worden onderling verbonden door wandelpaden en toegangswegen met het talud als onderlegger.

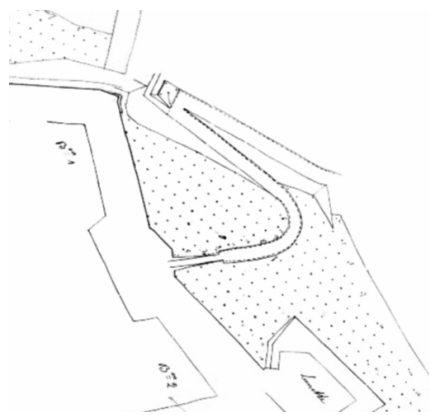
Structuurschets – Integratie glacis als recreatiezone.

Mogelijke invulling recreatie in hoogtelijnen

DEFENSIEF

Het pad is door zijn huidige begroeiing nog steeds onttrokken aan het zicht. Er dient een natuurbehoudsplan opgesteld te worden om verwildering tegen te gaan. De toegankelijkheid van de zigzagweg dient hierbij verzekerd te blijven.

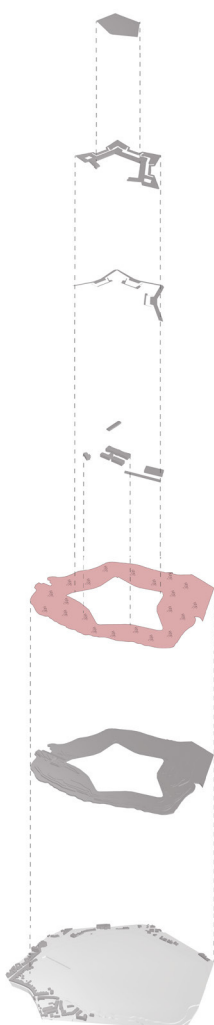
Plan – Structuur historische beplanting van Olmen en meidoornstruiken langs de zigzagweg.

Historische beplanting

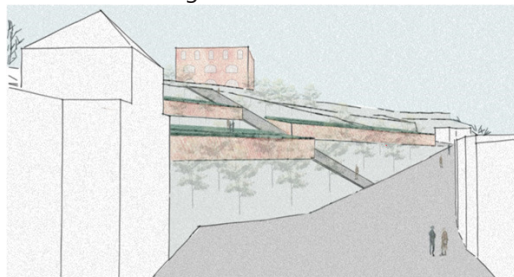

Huidige beplanting

OFFENSIEF

De verwildering van de zigzagweg wordt vervangen door een stadspark met terrassen. Door deze terrassen wordt het citadelbos ter hoogte van het stadsbastion opengetrokken, de toegankelijkheid van het pad wordt verbeterd en de toegangsweg blijft zelf onttrokken aan het zicht vanuit de stad. De terrassen bieden ook een mogelijkheid om het ontstane stadspark in te delen en te organiseren.

De terrassen vormen een aaneenschakeling van vlakke zones gestut door een muur uit hedendaagse materialen zoals beton. Elke zone wordt verbonden door de zigzagweg. Plaatselijke snelle verbindingen zoals trappen worden toegevoegd om de toegankelijkheid te verbeteren.

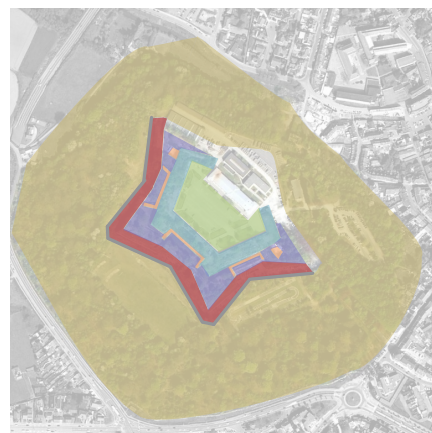
Referentie – Citadel Luik voorbeeld van gebruik van (historische) terrassen als stadspark.

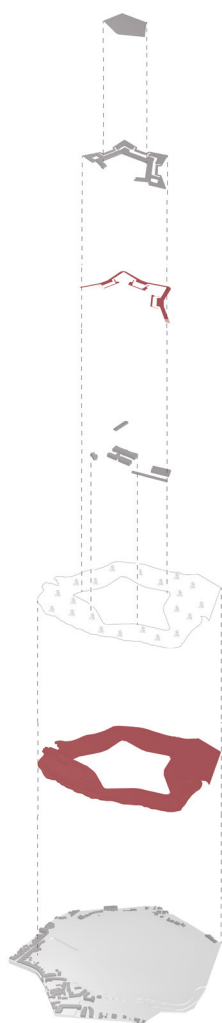
DEFENSIEF

De citadel werd verdedigd door verschillende schillen met elke een eigen toegankelijkheidsgraad. Van buiten naar binnen wordt de citadel volgens de hierna volgende schillen opgebouwd.

Schil	Historische Toegankelijkheid
Glacis	Niet, excl. toegangen
Bedekte weg	Laag, patrouilles en aanvalspositie
Droge buiten gracht	Niet
Tenaille en gedetacheerd bastion	Matig, vooral tijdens aanvallen
Droge binnen gracht	Niet
Courtine	Hoog, verblijf bataljon
Terreplein	Hoog, opstelling bataljon

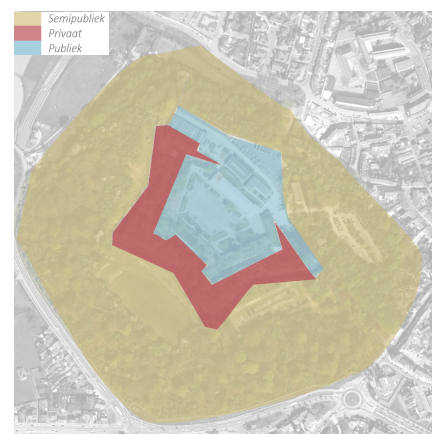
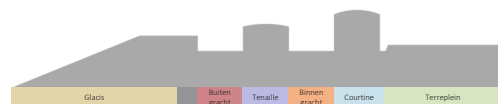
Structuurschets – Schillen van de citadel

OFFENSIEF

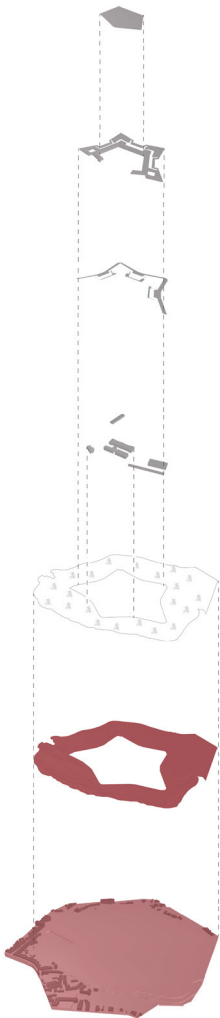
De schillen en hun toegankelijkheidsgraad kunnen geïnterpreteerd worden. Door de schillen te behouden en ze elk op een aparte manier te benaderen, ontstaat er een grotere vrijheidsgraad waarbij toch de grenzen bewaard blijven.

Historische Toegankelijkheid	Nieuwe toegankelijkheid
Niet, excl. toegangen	Lage toegankelijkheid
Laag, patrouilles en aanvalspositie	Lage toegankelijkheid
Niet	Toegangen private werking
Matig, vooral tijdens aanvallen	Relict monument
Niet	Binnentuinen private werking
Hoog, verblijf bataljon	Private werking in kelder
Hoog, opstelling bataljon	Publieke werking gelijkvloers

Structuurschets – Schillen gecombineerd tot zones van de citadel

De verdiepte schillen of de grachten, kelderverdieping van de courtine en de buitenwerken zijn meer omsloten en kunnen de toegankelijkheid en huisvesting van meer private functies voorzien. De hoge schillen of het plein, de gelijkvloerse verdiepingen van de courtines en de kazerne gebouwen zijn meer open, makkelijker toegankelijk en kunnen dus een meer publieke functie omvatten.

DEFENSIEF

De citadel als sluitstuk van de omwalling, heeft nooit deel uitgemaakt van de binnenstad. De citadel wordt opnieuw geïntegreerd als een 'op zichzelf staand' en 'zelfredzaam' gebied. Door het creëren van een 'bovenstad' in de citadel die afstand houdt van de binnenstad of 'benedenstad' wordt de historische verhouding tussen citadel en binnenstad bewaard. De toegankelijkheid van de bovenstad wordt bepaald volgens de historische toegangen.

1. Verbinding met militaire as - verharde droge gracht. De verbinding wordt gemaakt langs de verharde droge gracht. Deze toegang werd door het 1ste bataljon para aangelegd.
2. Verbinding met culturele as – zigzagweg. De zigzagweg was de historische toegang tot de citadel die onder vuur werd gehouden.
3. Verbinding met de Demer en functionele as - pad doorheen citadelbos naar afgebroken poort in stedelijk front. Een nieuwe verbinding tussen de Demer en de historische toegang van de citadel doorheen het citadelbos wordt gerealiseerd.

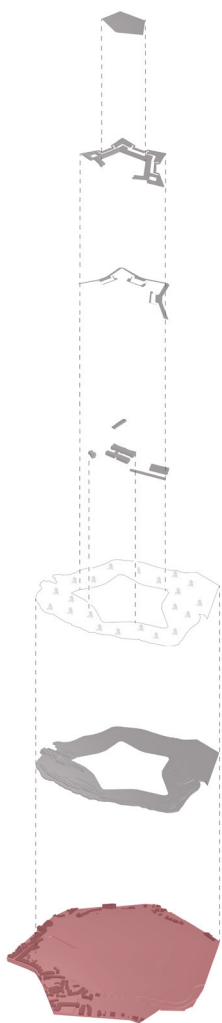
Structuurschets – boven en benedenstad met toegangen.

OFFENSIEF

Het doel van de citadel was om de stad te verdedigen. De stad heeft zich in de jaren na de bouw verder ontwikkeld rondom de citadel. De bovenstad van de citadel dient verbonden te worden met het huidige stedelijke weefsel. Behalve de historische toegangswegen worden ook toegangen langs de aanvalszijde voorzien. Om de connectie met de historische kern van de stad te maken wordt het glacis ter hoogte van deze as anders aangepakt zodat er enkele goed gekozen zichtlijnen tussen kernstad en citadel ontstaan.

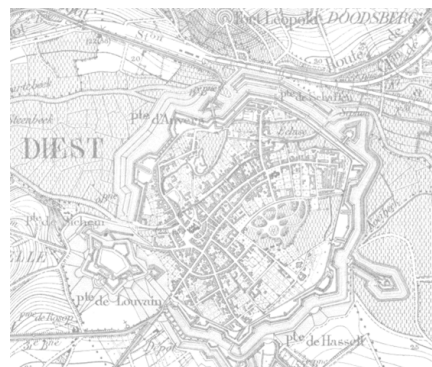

Structuurschets – Integratie in huidig stedelijk weefsel.

DEFENSIEF

De kernvesting Diest bestond uit drie onderdelen: de citadel, fort Leopold en de omwalling met stadspoorten. De restanten van het historisch militaire Diest zijn nog goed bewaard in het landschap. Enerzijds is de vormgeving van de stadsomwalling met enkele poorten tot op heden nog goed voelbaar en anderzijds zijn het fort Leopold en de citadel door de lange aanwezigheid van het Belgische leger nog in goede staat. Wanneer deze drie elementen met elkaar verbonden worden, zal de bezoeker een beter inzicht krijgen in de evolutie van de historisch militaire werking van de stad Diest.

Militaire kaart - Kernvesting Diest 1884

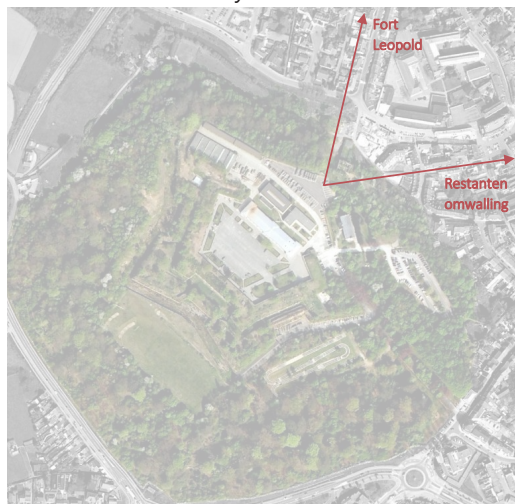
Het fort staat momenteel te koop. De stad Diest is niet geïnteresseerd. De nieuwe eigenaar zal het fort een nieuwe, nog onbekende bestemming geven. De restanten van de omwalling van de Schaffense poort tot de halve maan is een groenzone met recreatiefunctie. Centraal in de werking van de vesting staat de citadel. Daarom wordt ervoor gekozen om de citadel als uitvalsbasis te kiezen waar de geschiedenis van het systeem wordt overgebracht aan de bezoeker door middel van een 3D model, informatieborden volgens de zichtlijnen van de andere onderdelen van de vesting of een wandelroute door de overgebleven restanten.

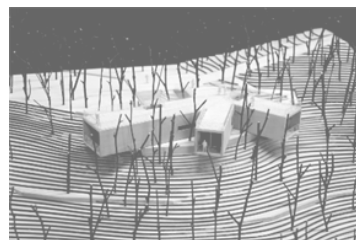
Referentie: Bronzen model Historic center of Olomouc

OFFENSIEF

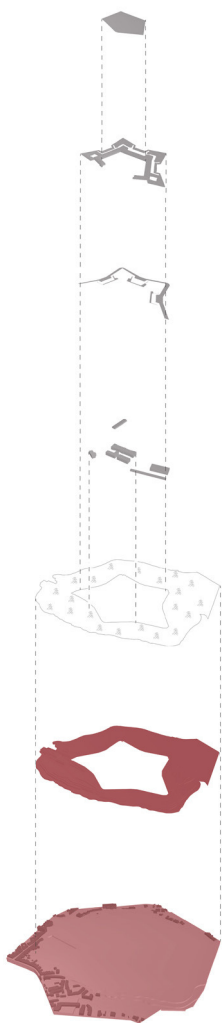
De citadel is het hoogst gelegen punt van de stad. De connectie met de restanten van de vesting Diest kan daarom ook op een subtiële manier tot stand komen. Door het creëren van zichtlijnen op de restanten door middel van uitkijkpunten of goed gekozen richtingen van ramen als onderdeel van een constructie kan er een subtiële verbinding gemaakt worden met de onderdelen van het systeem.

Referentie: Uitzichtpunt op fort Kijkuit wordt geïntroduceerd om een zicht te bieden op de Nieuwe Hollandse Waterlinie

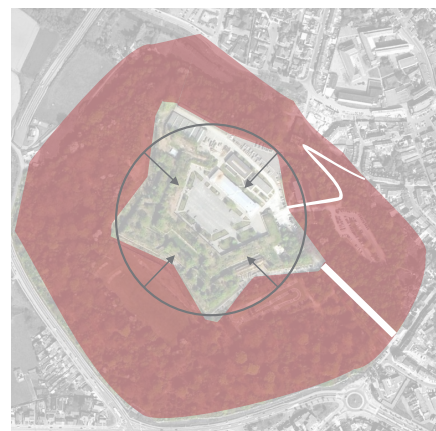

Referentie: Viewing Pavilion on Hill / TAO - Trace Architecture Office

DEFENSIEF

De citadel werd oorspronkelijk gebouwd met het oog op de gesloten uni-militaire functie én de ontoegankelijkheid. Door het glacis bijna ontoegankelijk te maken en het als natuurreservaat te benaderen wordt de citadel afgesloten van de stad. Hierdoor zal het geheime karakter van de site versterkt worden. De historische toegangen vanuit de kernstad worden bewaard en kunnen gebruikt worden om de citadel te bezoeken.

Structuurschets – Omsloten citadel

OFFENSIEF

Deze elementen kunnen ook bewaard worden wanneer de citadel transformeert tot een plaats voor functies die niet gericht zijn op het grote publiek, zoals een woonfunctie of een bedrijfsfunctie.

- Binnentuin bewoners
- Individuele woonunits
- Collectief wonen
- Adressering units

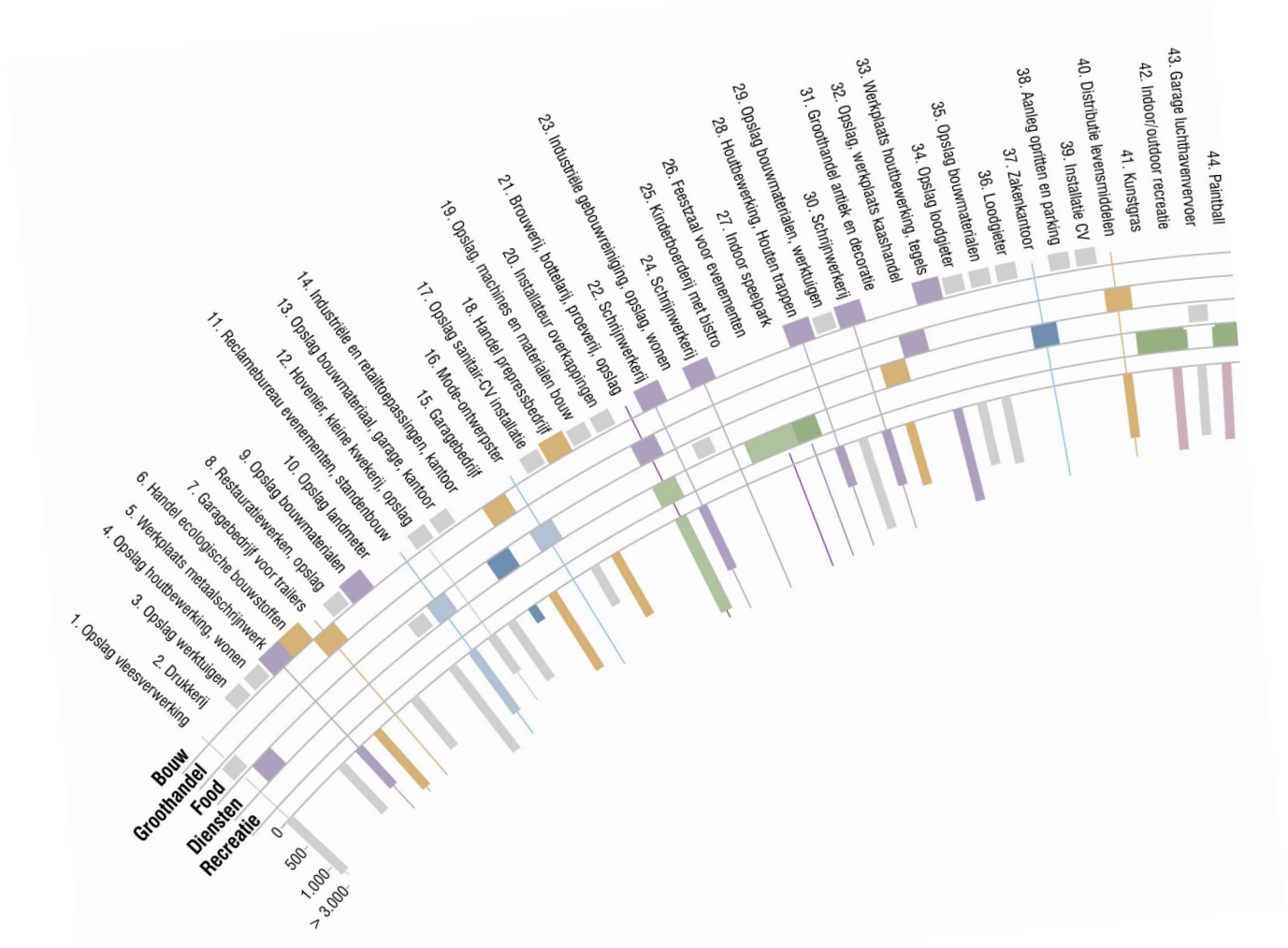
Citadel als bedrijfsgebied

- Binnenplaats
- Werkplaatsen / opslag
- Aanmelden / inkom
- Tentoonstelling

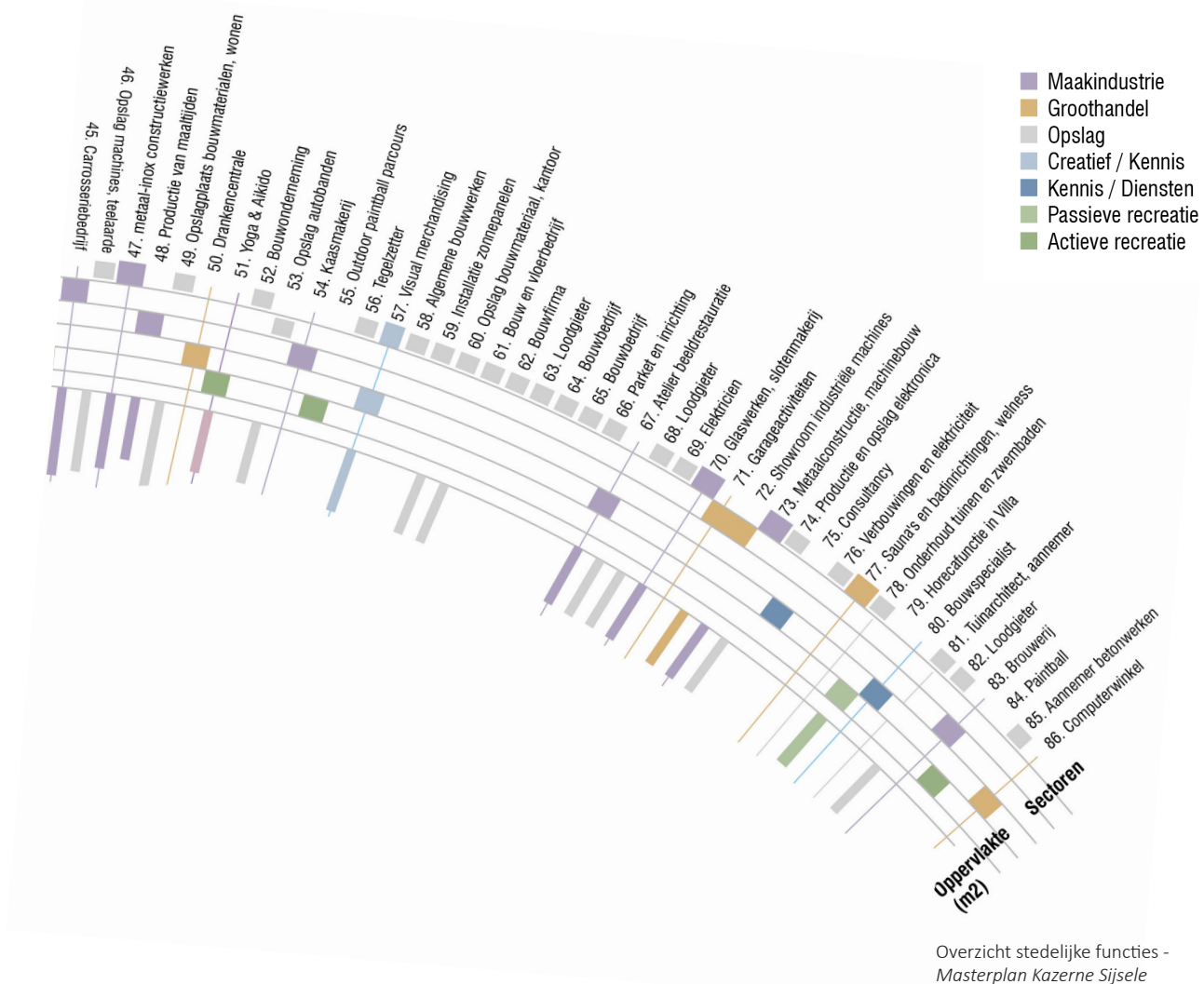
Citadel als bedrijfsgebied

1.3. Toekennen fictieve programma's

Om functies toe te kennen aan de citadel van Diest wordt er een voorbeeld genomen van het masterplan van de kazerne van Sijsele. Hier worden stedelijke functies ingedeeld in enkele categorieën. Voor Diest herleiden we deze tot drie categorieën. Een eerste categorie bevat alle functies waar een grote oppervlakte noodzakelijk is: de maakindustrie, groothandel en opslag. De tweede categorie bestaat uit creatief/kennis en kennis/diensten. Dit zijn de resterende werk gerelateerde functies met een kleinere benodigde oppervlakte. De laatste categorie bevat alle typen van recreatie. De functie van wonen wordt bij de tweede categorie geplaatst omwille van de gelijkaardige graad van publieke toegankelijkheid met de andere werkfuncties.

Voor de functiebepaling van de reconversie van Diest wordt geen onderzoek gedaan naar de maatschappelijke noden van de stad, maar worden de drie categorieën van functies uit het voorstel van de kazerne van Sijsele opgenomen. Wanneer een gebruiker de evaluatietool gebruikt moet de functiebepaling wel gebaseerd worden op de maatschappelijke noden van de hedendaagse context en toegepast worden via een *bottom-up* of *top-down* strategie.

VOORSTEL 1: MAAKINDUSTRIE - GROOTHANDEL - OPSLAG

garagebedrijf
brouwerij, botterlatij, proeverij, opslag
opslag bouwmaterialen, werktuigen
werkplaats houtbewerking, tegels
carrosseriebedrijf
opslagplaats bouwmaterialen
metaalbewerking
...

privaat

VOORSTEL 2: CREATIEF - KENNIS - DIENSTEN

reclamebureau evenementen
industriële en retailtoepassingen, kantoor
mode-ontwerper
zakenkantoor
consultancy
bouwspecialist
architectenbureau
...
+ WONEN

semi - publiek

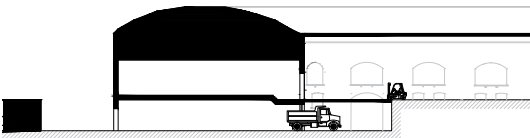
VOORSTEL 3: RECREATIE

feestzaal voor evenementen
speelpark
paintball indoor en outdoor
sport
restaurant, café
museum
theater
...

publiek

1.4. Van programma en militaire kenmerken tot ontwerpvoorstellen

VOORSTEL 1: MAAKINDUSTRIE / GROOTHANDEL / OPSLAG

1. Het verdiepen van de gracht volgens zijn historische toestand biedt mogelijkheden om een aparte circulatie voor het personeel te voorzien. De citadel wordt hierdoor een afgesloten geheel. De loods in de gracht dient als onthaal voor het personeel. Op deze manier kan op een gecontroleerde wijze de courtine via de kelderverdiepingen betreden worden.

2. De verlaagde weg die langsheen de courtine loopt is bedoeld voor laad- en losverkeer. Goederen kunnen op deze manier rechtstreeks naar de benedenverdieping van de courtine of naar de opslagplaats op het paradeplein worden gebracht.

3. Het centrale plein en de buitenmuren van de courtine worden getransformeerd tot binnenruimte. Het overdekken van het voormalig paradeplein biedt 9000 m² extra ruimte voor opslag en werkruimte. Omdat er geen nieuw volume geïntroduceerd wordt en het laad- en losverkeer onttrokken is van het zicht blijft de monumentaliteit van het plein bewaard.

4. Om de symmetrie en de vormgeving van de historische citadel te bewaren worden de kazernegebouwen vervangen door een nieuwe structuur die de courtine verbindt tot een gesloten geheel. Het grondplan van de structuur volgt de historische geometrie van de citadel.

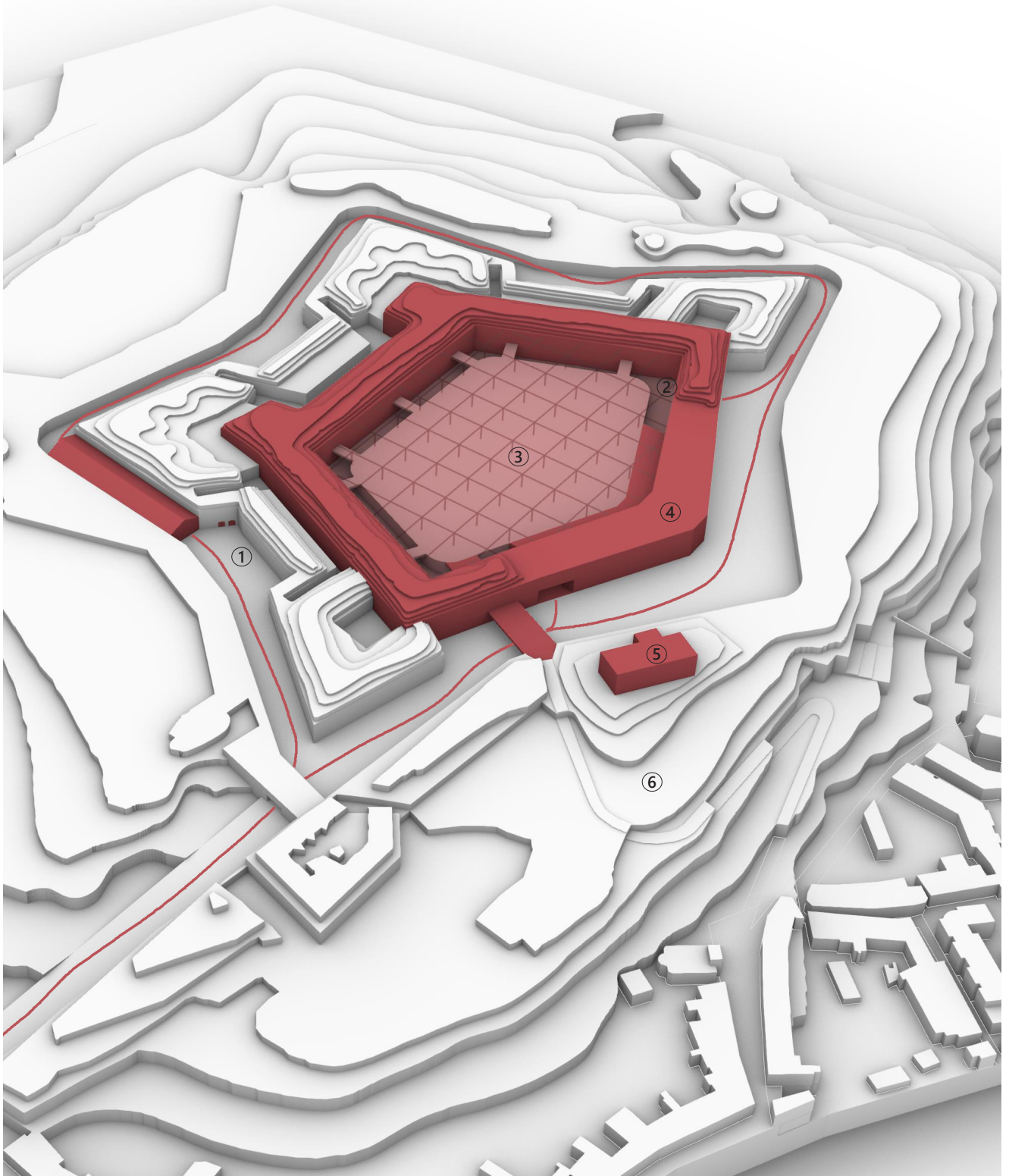

5. Het voormalige officiersgebouw maakt de link tussen de stad en de gesloten citadel. Het gebouw dient als uithangbord en kan plaats bieden voor showrooms en als onthaal voor klanten.

6. Het talud blijft bewaard volgens zijn huidige toestand. Een natuurbehoudsplan zal de verwildering van het omliggende bos onder handen nemen.

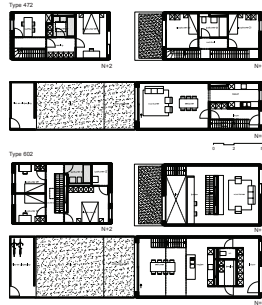

VOORSTEL 2: CREATIEF / KENNIS / DIENSTEN + WONEN

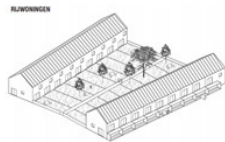
Militair hospitaal
Antwerpen - plan

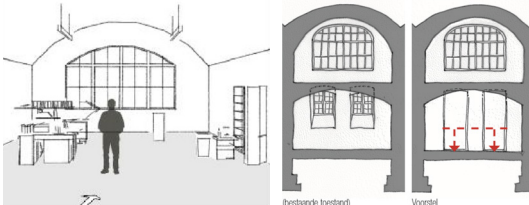
Militair hospitaal Antwerpen -
type kazernewoning

Kazerne Sijsele - nieuwe 'kazernegebouwen'

ingang naar werkfuncties via droge gracht

mogelijke indeling courtine - atelier / kantoor

1. De woonfunctie wordt gepositioneerd op het paradeplein. Het principe van de militaire basis wordt doorgetrokken. Nieuwe rijwoningen worden geïntegreerd volgens de planopbouw van militaire kazernes. Deze ingreep creëert het nieuwe wonen in de historische 'bovenstad'. Door de positionering ontstaat er een centraal plein op schaal van de bewoners. Het paradeplein is toegankelijk via de bruggen die aansluiten op de historische toegangswegen naar de stad toe.

2. De transformatie van het hoofdgebouw tot appartementen biedt een verscheidenheid aan woontypologieën op de site.

3. De courtine bevat werkfuncties. Het uitgraven van de gracht volgens zijn historische toestand creëert een nieuwe circulatie specifiek voor deze werkfuncties. De courtine is toegankelijk via enkele doorgangen door de bastions en de tenailles. De loods in de gracht blijft behouden en kan dienen als overdekte buitenruimte.

4. De aaneenschakeling van esthetische kwaliteitsvolle ruimten biedt mogelijkheden voor meerdere kleine werkfuncties zoals beginnende ondernemingen, ateliers en kantoren.

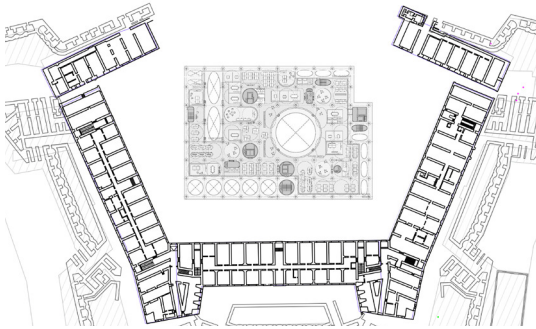

5. Ter hoogte van het stedelijk front wordt het bos getransformeerd tot een park. Hierdoor wordt de verbinding tussen 'bovenstad' en 'benedenstad' gemaakt.

VOORSTEL 3: RECREATIE

Het wedstrijdontwerp voor het nieuwe VRT gebouw van Christian Kerez wordt zonder meer op het paradeplein geplaatst. Een gesloten gebouw met binnenin patio's. Een wereld op zich middenin een historische context.

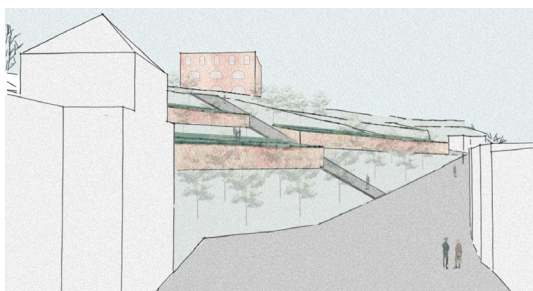
1. Het plaatsen van een nieuwe constructie in het midden van het paradeplein heeft meerdere doelen. Een eerste reden is het voorzien van ruimtes die optimaal kunnen worden uitgerust met technieken. Hierdoor ontstaat er ruimte voor onder andere concertzalen, theaterzalen, musea en dergelijke. Een tweede doel is de nieuwe uitstraling naar de stad toe. Het plaatsen van een nieuw gebouw in een historische setting staat voor de nieuwe culturele plaats van Diest. Door het afbreken van de voormalige academie wordt er ingezet op de verdedigingslaag en wordt de historisch citadel naar voren geschoven. Een laatste doel is het leiden van de bezoeker rondom het nieuwe gebouw, langsheen de courtine. Door deze wandeling krijgt de bezoeker de tijd om de oude citadel in zich op te nemen, in plaats van alles in een oogopslag gezien te hebben.

POSITIEVE
BELADENHEID

IN DE
STAD

2. De citadel wordt al relict beschouwd. Bezoekers kunnen de geschiedenis ervaren. Het nieuwe programma in de courtine en tenaille past zich aan aan het ruimtelijke gegeven. De nieuwe functies worden namelijk geïntegreerd in een historische context. Zo is er in de tenaille plaats voor tentoonstellingen en leesruimten, terwijl de courtine onder andere verenigingen of organisaties kunnen onderbrengen die het actieve recreatieprogramma ondersteunen.

VERDEDIGINGS-
WERK

3. Een nieuw infohuis staat in visueel contact met de stad. Hier kan info gegeven worden over de geschiedenis van de site en zijn plaats in de verdedigingsgordel van Diest. Op deze manier wordt de citadel als relict bekrachtigd. De visuele zichtbaarheid vanuit de stad geeft een notie van de citadel bij de bevolking.

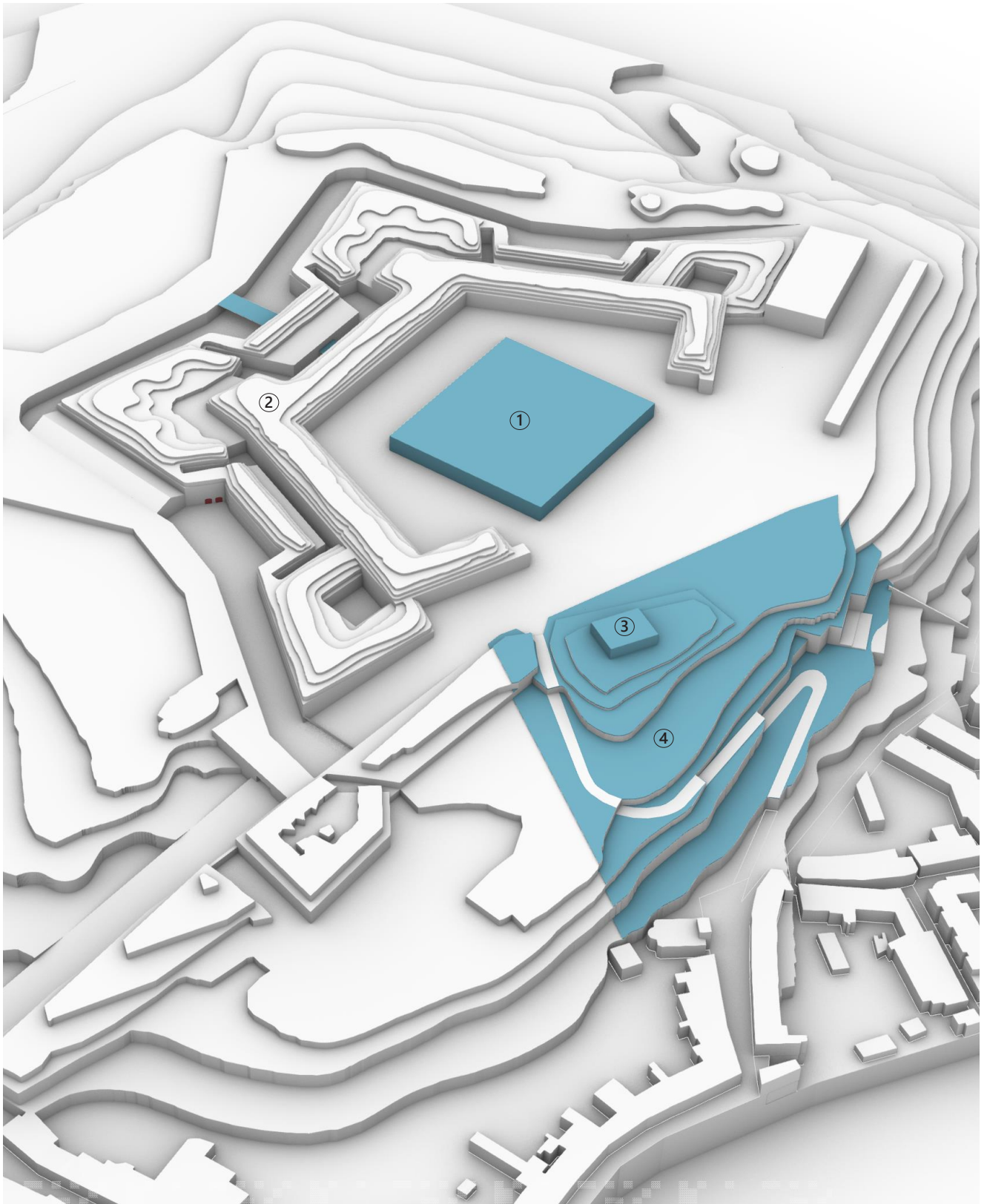
VERBODEN

ONDERDEEL
VAN SYSTEEM

TALUD MET
HOOGTELJNEN

STRATEGISCHE
VEGETATIE

IN DE
STAD

1.5. Interventiespectrum Diest

Wanneer het interventiespectrum van de drie ontwerpvoorstellen bekeken wordt, zien we dat het eerste voorstel vooral inzet op de historische geslotenheid van de site. Dit gebeurt door de kenmerken *verborgen*, *grenzen*, *connectie met de stad* en *beslotenheid* op een eerder defensieve manier in te zetten. Deze kenmerken leunen ook aan bij het nieuwe gesloten programma waardoor ze benadrukt worden in het ontwerp.

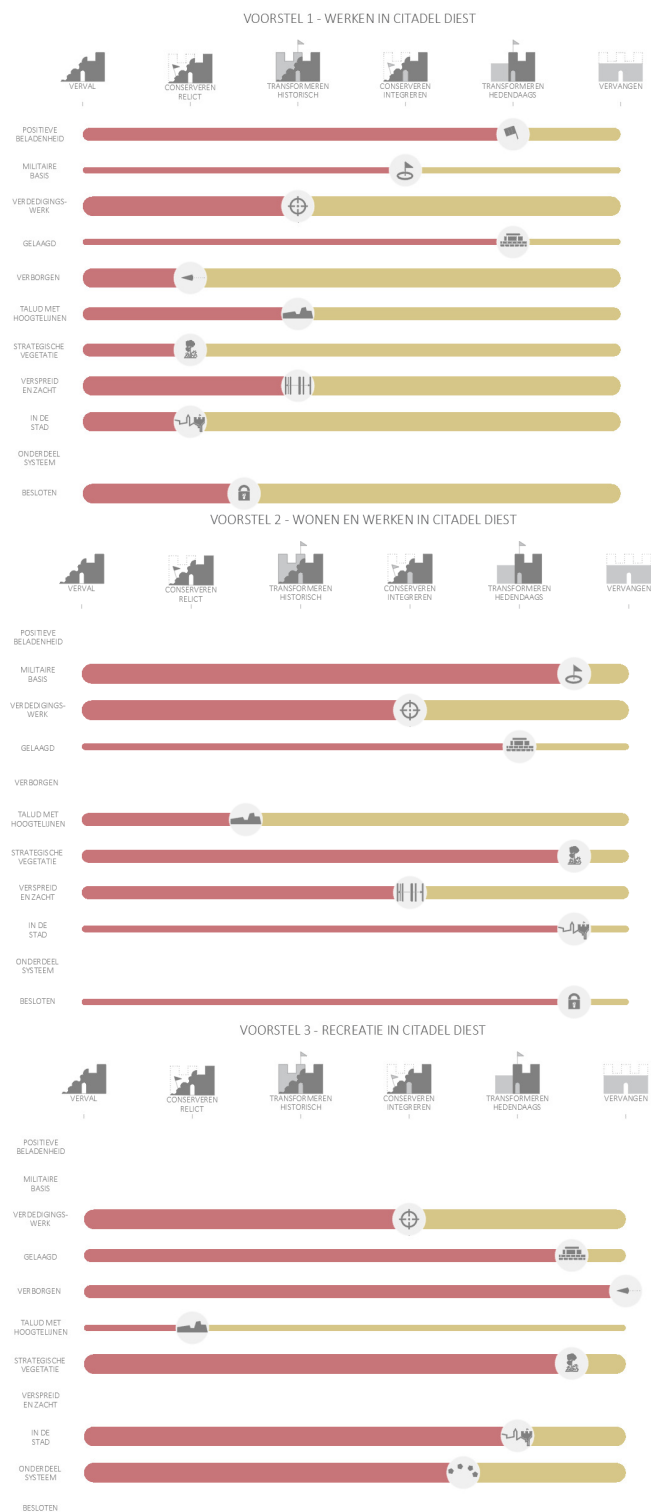
Bij het tweede ontwerpvoorstel zien we dat de kenmerken op een eerder offensieve manier worden ingezet. Hierbij ligt de nadruk op de *militaire typologie* die de basis vormt voor het integreren van de woon- en werkfuncties. De militaire kenmerken die de citadel of de 'bovenstad' afsluiten van zijn landschappelijke en stedelijke omgeving worden minder ingezet.

In het derde ontwerpvoorstel worden alle kenmerken gerelateerd aan de sociaaleconomische noden van het programma offensief ingezet. Het publieke karakter van de functie vraagt om een goede connectie met de stad. De landschappelijke en stedelijke context worden hiervoor actief betrokken in het ontwerp. Echter beschikt Diest reeds over een groot recreatief gebied aan de noordoostelijke stadsrand.

Wanneer de drie ontwerpvoorstellen naast elkaar geplaatst worden zien we dat bij het tweede en derde ontwerp het patrimonium eerder offensief ingezet wordt, terwijl het eerste voorstel eerder defensief wordt aangepakt. Dit houdt in dat de militaire kenmerken in de eerste reconversie volgens de historische toestand geaccepteerd worden terwijl in het derde ontwerpvoorstel de militaire kenmerken op een nieuwe manier geïnterpreteerd of getransformeerd zullen worden. Opmerkelijk is dat het eerste ontwerpvoorstel op meer militaire kenmerken inzet dan de overige voorstellen.

Er kan geconcludeerd worden dat het eerste ontwerpvoorstel meer inzet op het bewaren van de militaire kenmerken, dan de overige voorstellen. De kenmerken worden defensief bewaard om de nieuwe functie te integreren. Het gesloten programma leunt meer aan bij de historische beslotenheid van de site. Hier moet echter vermeld worden dat de keuze voor deze functie niet is afgetoetst aan de maatschappelijke noden van de stad.

We stellen daarom voor om de ontwerptool actief in te zetten voor het visualiseren van de ontwerpvoorstellen aan de lokale belanghebbenden en advies verlenende instanties om hen te betrekken in een participatief proces waarmee een draagvlak kan worden gecreëerd voor uiteindelijke keuzes en oplossingen.

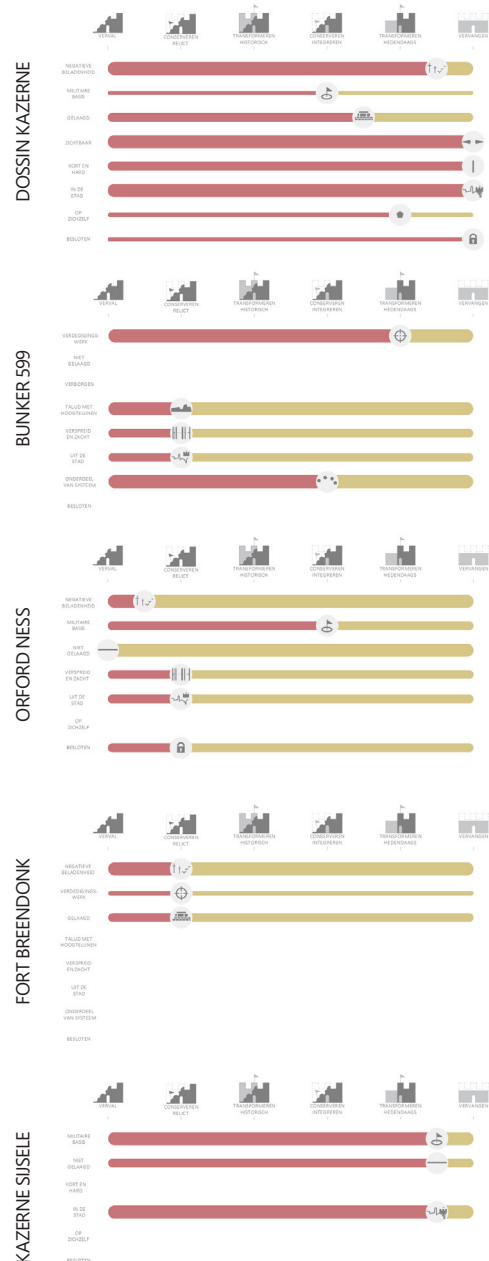

In bijlage B tot en met D kan een duidelijk overzicht worden teruggevonden van het interventiespectrum.

1.6. Evaluatietool - referentieprojecten

Het *interventiespectrum* wordt voor vijf verschillende projecten uitgewerkt om zo een analyse te kunnen maken van de werking van de tool. Een gedetailleerde uitwerking van de individuele projecten met hun checklist en *interventiespectrum* zijn terug te vinden in bijlage E tot en met I.

- Het ontwerp zet in op een nieuwe bestemming van het patrimonium: het integreren van de herdenking van de geschiedenis in zijn hedendaagse context. Dit is te zien aan het hoge belang aan negatieve beladenheid, zichtbaarheid en de connectie met de stad. De reconversie gebeurt op een offensieve manier en vertrekt vanuit de gedachte dat de kazerne een voltooide geschiedenis bezit. Het bijzetten van een nieuwe constructie vormt een nieuwe laag bovenop de onaangetaste historische laag.
- Bunker 599 wordt offensief getransformeerd tot een hedendaags monument. Dit nieuw esthetische element vertelt de historische werking (verdedigingswerk, talud, onderdeel van systeem) van het militair systeem op een defensieve manier.
- Het verwerken van het donkere verleden wordt hier op een defensieve manier aangepakt. Een traag vervalproces waarbij de natuur opnieuw de kans krijgt om zich te herstellen is het startpunt voor een nieuwe toekomst. De elementen die bijdragen tot dit donkere verleden worden opgenomen, de andere elementen van de basis zijn van minder belang.
- Het fort krijgt een nieuwe bestemming als herdenkingsteken. Enkele de kenmerken die bijdragen tot de beladenheid worden ingezet. De kenmerken van het fort als verdedigingswerk worden niet opgenomen. De actuele waarde van de militaire typologie wordt ingezet om een museum in onder te brengen.
- De kazerne wordt voornamelijk geïntegreerd als nieuw onderdeel van de stad met woon werk en recreatiefuncties. De militaire architectuur wordt gebruikt als onderlegger voor offensieve ingrepen. De andere eigenschappen worden bewust niet ingezet om zo de relatie met de huidige stad te waarborgen.

2. Bespreking resultaten

2.1. Ontwerptool

Bij de reconversie van de citadel van Diest werd de methodiek als hulpmiddel ingezet. Na het inventariseren van de kenmerken en het tegenover elkaar zetten van de defensieve en offensieve strategieën specifiek voor deze site, werden de noden van de nieuwe toegekende fictieve programma's bestudeerd. Door combinatie van deze noden en de militaire kenmerken werd een keuze gemaakt in de ontwerpstrategieën om zo tot een ontwerpvoorstel te komen voor elke van de programma's. Na het opstellen van een *interventiespectrum* voor deze ontwerpvoorstellen volgt een beoordeling.

Door het *interventiespectrum* wordt het duidelijk dat de aanwezige militaire kenmerken bij elk van de drie reconversievoorstellen aan de basis liggen van het ontwerp. Dit komt door de verworven inzichten bij het uitwerken van de defensieve en offensieve ontwerpstrategieën. De keuze voor defensieve of offensieve strategieën wordt door enkele factoren beïnvloed. Onder meer door de huidige bouwfysische toestand van het fragment waarmee het militaire kenmerk samenhangt. Maar ook door de huidige noden van de nieuwe toe te kennen programma's.

Bij de ontwerpvoorstellen wordt niet elk kenmerk even sterk ingezet in de reconversie. Door de ontwerptool wordt hierover wel expliciet nagedacht, waardoor er bewuste keuzes worden gemaakt. Ook werken bepaalde interventies in op meerdere militaire kenmerken. Enerzijds versterken sommige interventies bepaalde militaire kenmerken, zoals het uitgraven van de gracht zowel het *talud* als de *grenzen* versterkt. Anderzijds verzwakken ze andere militaire kenmerken, zoals het toegankelijk maken van het glacis waardoor de *beslotenheid* van de citadel verzwakt.

Hoewel de methodiek niet leidt tot een duidelijk eindontwerp, biedt zij wel inzichten in de reconversiemogelijkheden van het patrimonium.

2.2. Evaluatietool

Door het *interventiespectrum* kan duidelijk de intentie van de ontwerper worden afgelezen. De architecturale ingreep, gaande van verval tot vervangen, wordt per militair kenmerk weergegeven. De kleurschakering toont duidelijk op welke manier het project aangepakt is. De kenmerken die de globale visie en functie integreren zijn van groter belang en worden door middel van bredere balken weergegeven. De andere kenmerken die ook opgenomen zijn, maar die ondersteunend zijn aan de globale visie worden smaller weergegeven in het *interventiespectrum*.

Zowel Orford Ness als de Dossin kazerne proberen met hun ingrepen de *negatieve beladenheid* van het patrimonium een plaats te geven. Orford Ness doet dit door op een defensieve manier om te gaan met het erfgoed zodat de emotie langzaam kan wegebben en de materialiteit na verloop van tijd losgelaten kan worden. De Dossin kazerne werkt eerder offensief waarbij de geschiedenis als een afgesloten hoofdstuk gezien wordt en een nieuwe laag wordt toegevoegd. Beide projecten geven op een verschillende manier een goed antwoord op de omgang met beladenheid.

De kenmerken die het patrimonium bezit, maar die de ontwerper niet meenam in de reconversie, worden niet ingekleurd. Fort Breendonk zet enkel in op de *negatieve beladenheid* en bewaart het geheel als relict zonder in te zetten op de andere kenmerken van het patrimonium. Deze reconversie gebeurde onder leiding van politiek ex-gevangene Professor Emeritus Roger Coeckelbergs van het concentratiekamp te Breendonk in samenwerking met een museoloog. De reconversie van de Dossin kazerne, die ruim tien jaar later plaatsvond, zet ook in op de negatieve beladenheid maar hier betreft bOb van Reeth de andere kenmerken wel in de reconversie. Deze kenmerken zijn minder breed weergegeven waardoor duidelijk wordt dat ze ondersteunend zijn aan de globale visie: het herdenken. De kazerne van Sijsele zet niet in op elk kenmerk. De keuze om bepaalde kenmerken niet op te nemen zijn gerechtvaardigd door de globale opzet van de reconversie: de integratie van het patrimonium in de stad.

DEEL IV

CONCLUSIE

1. Conclusie

De ambitie van dit onderzoek is het creëren van een methodiek die ontwerpteams en stakeholders een houvast bieden bij de reconversie van divers militair patrimonium. De uitgangspunten voor deze methodiek zijn het bewaren van de kenmerken van militair patrimonium én het integreren ervan in de huidige context. De methodiek is tweeledig en bevat een *ontwerptool* en een *evaluatietool*. De werking van de ontwikkelde methodiek wordt beoordeeld door de ontwerptool af te toetsen aan een reconversie voor de citadel van Diest en referentieprojecten te evalueren met de *evaluatietool*.

Door het gebruik van de strategische methodiek bij een fictieve reconversie kan geconcludeerd worden dat deze aanstuurt op het bewaren van de militaire kenmerken. Deze kenmerken betrekken zowel de context en ensemblewaarde uit *Military landscapes* als de militaire architectuur aangehaald door *ICOFORT* en worden via defensieve of offensieve strategieën ingezet in de reconversie. Bij de defensieve ontwerpstrategieën worden de militaire kenmerken letterlijk bewaard en geaccepteerd, terwijl bij de offensieve strategieën er meer ruimte is om de principes van de kenmerken te interpreteren en te transformeren. De ingezette militaire kenmerken en het belang dat de ontwerper eraan geeft, zijn duidelijk af te lezen uit het *interventiespectrum* van de reconversie van Diest. De niet ingezette kenmerken worden al dan niet bewust onderdrukt.

In tegenstelling tot de technische handleiding van *Onroerend Erfgoed*, waar de krachtlijnen van het ontwerp bepaald worden door de waardering van het erfgoed, wordt in deze methodologie ingezet op de integratie van de militaire kenmerken volgens de noden van de nieuwe functie. Hierdoor wordt de integratie van het patrimonium in zijn huidige context verzekerd. Anders dan in *ICOFORT* en *Onroerend Erfgoed* wordt hier niet gekozen om eerst te zoeken naar een gelijkaardige functie, maar vertrekt de keuze voor een nieuwe functie vanuit de maatschappelijke noden. Bij de keuze voor een programma voor de fictieve reconversie van Diest werd er geen onderzoek gevoerd naar de functiebepaling volgens de stedelijke en maatschappelijke context. Om een conclusie te kunnen maken over de drie ontwerpvoorstellen met betrekking tot de integratie van de nieuwe functie in de huidige context dient dit onderzoek echter wel te gebeuren. Door verschillende combinaties van functies uit te testen op de reconversie van Diest wordt duidelijk dat een aantal militaire kenmerken meer aanleunen bij de integratie van een bepaalde functie dan andere. Bijgevolg wordt niet elk kenmerk in de drie uitgewerkte reconversies even sterk ingezet. Soms wordt het kenmerk bewust helemaal niet

opgenomen in de reconversie. De redenering achter het expliciet onderdrukken van een militair kenmerk kan echter niet gecontroleerd worden volgens de evaluatietool. Er kan niet worden afgelezen van het *interventiespectrum* of dit kenmerk bewust of niet bewust achterwege is gelaten. Ook wordt niet duidelijk gemaakt in hoeverre de kenmerken effectief worden ingezet om de nieuwe functie bij te staan in de hedendaagse context. Er kan bijvoorbeeld ingezet worden op een bepaald militair kenmerk louter omwille van het bewaren van de geschiedenis, zonder rekening te houden met het nieuwe toegekende programma. De invloed van interventies op meerdere kenmerken en de onderlinge relatie tussen de kenmerken wordt nog niet opgenomen in de methodiek.

De gefragmenteerde aanpak van de methodiek zorgt voor een diepgaand onderzoek om voldoende voeling met de reconversiemogelijkheden van het patrimonium te krijgen. De ontwerpstrategieën helpen om gericht na te denken, zowel op architecturaal als op sociaaleconomisch vlak, over de verschillende militaire kenmerken en hoe deze meegenomen kunnen worden in een reconversie tot een holistisch ontwerp. De ontwerpstrategieën doen de gebruiker nadenken op drie verschillende niveaus: context, site en object. Deze indeling haalt Gerco Meijer aan in zijn erfgoedontwikkelingsmodel. Bij de uitwerking van de defensieve en offensieve ingrepen van Diest, is duidelijk dat de ontwerptool zich beperkt tot een summier leidraad. De methodiek is geen handleiding die rechtstreeks tot een eindontwerp leidt. Een ontwerp voor een reconversie is nog steeds een creatief proces dat moeilijk objectief te benaderen is. Hierdoor hangt de werking van de methodiek dus af van de input van de ontwerper. Wel laat de methodiek toe om voor nieuwe ontwerpen de diverse opties te visualiseren en te verduidelijken, bijvoorbeeld ter ondersteuning van participatieve processen met stakeholders voor het creëren van draagvlak en het maken van keuzes voor een eindontwerp.

De methodiek vertrekt vanuit universele militaire principes, waardoor ze bruikbaar is voor verschillende soorten van militair patrimonium. Deze universaliteit komt duidelijk naar vore wanneer de vijf diagrammen naast elkaar geplaatst worden in de evaluatietool. Hier kan een onderlinge vergelijking gemaakt worden tussen soorten patrimonium met dezelfde problematiek maar die toch verschillend van aard is. De onderlinge vergelijking en beoordeling door middel van het *interventiespectrum* richt zich vooral op de gefragmenteerde interventies per kenmerk, een duidelijke conclusie over het totaalontwerp of samenhang van het ontwerp kan hieruit niet worden afgelezen.

Het gefragmenteerd onderzoek gebeurt op basis van de memoriële waardering van het patrimonium. De actuele waarden worden hierbij niet in beschouwing genomen, omdat ze in deze methodologie niet aan de oorsprong liggen voor het bewaren van het erfgoed. De actuele waarde zet louter in op de functionele of esthetische waarde van het patrimonium terwijl de methodiek het bewaren van de kenmerken specifiek voor militair patrimonium als uitgangspunt neemt. Door de uitwerking van de reconversies wordt wel duidelijk dat de actuele waarde invloed heeft op de keuze om voor een meer defensieve of meer offensieve interventie te gaan. Het integreren van een functie zal in een goed bewaard gebouw eerder defensief gebeuren terwijl bij een gebouw in slechte staat de functie eerder op een offensieve manier geïntegreerd zal worden.

Volgens *English Heritage* kan een duurzaam beheer van militair patrimonium verzekerd worden aan de hand van duidelijke uitgangspunten. De ontworpen methodiek vertrekt vanuit een duidelijke stelling: bewaren van de militaire kenmerken én het integreren ervan in de huidige context. Op deze manier ondersteunt de methodiek de stelling van Meijer over de 'cyclus van gebruik en impuls'. De combinatie van bewaren en integreren laat opeenvolging van functies toe volgens de veranderende noden van de maatschappij, zonder verlies van de waarden van het patrimonium. De methodologie bekijkt de architecturale ingrepen in functie van de opeenvolging van impulsen. Ze doet echter geen uitspraak over het beheer en onderhoud van het patrimonium in een fase van gebruik.

2. Aanbevelingen

De methodiek is een samenstelling van bestaande visies en ontwerpstrategieën gestaafd door referentieprojecten. Er is in principe geen nieuwe werkwijze uitgevonden, maar het onderzoek heeft wel geleid tot de opmaak van een gestructureerde tool voor de reconversie van militair patrimonium. De methodiek is beperkt tot het geven van inzichten voor de gebruiker om het ontwerpproces te ondersteunen en heeft niet tot doel een handleiding te zijn die rechtstreeks tot een eindontwerp leidt. Ontwerpen is namelijk een subjectief proces dat moeilijk in regels te vatten is.

Om de ontwerpstrategieën op punt te stellen kunnen nationale en internationale reconversieprojecten van militaire typologieën uit verschillende perioden van de geschiedenis het referentiekader uitbreiden. Net zoals in het onderzoek dienen de nieuwe projecten gefragmenteerd

onderzocht te worden per militair kenmerk en ingreep, zodat ze een bijdrage kunnen leveren aan de bestaande ontwerptool. Door nieuwe referentieprojecten van dezelfde of andere militaire typologieën te bestuderen kunnen de ontwerpstrategieën en kenmerken verder uitgebreid en genuanceerd worden.

Bij het uittesten van de methodiek blijkt dat de actuele waarde niet onbelangrijk is. Ze kan worden ingezet om de gebruiker te sturen in zijn keuze om eerder voor een defensieve dan wel een offensieve ontwerpstrategie te gaan. Om deze keuze te begeleiden kan de methodiek uitgebreid worden door het definiëren van een bepaalde graad van bouwfysische toestand van de fragmenten waarvan de militaire kenmerken van afhangen. De actuele waarde doet ook een uitspraak over de esthetische waarde van de kenmerken. Deze subjectieve waarde is echter moeilijker te definiëren in een methodologie. Ook de noden van het nieuwe programma zullen een invloed hebben op de keuze tussen een defensieve of offensieve aanpak.

Bij de beoordeling van een ontwerp moeten niet enkel de interventies per militair kenmerk bekeken worden, maar ook de onderlinge relaties en de samenhang tussen de kenmerken. Dit kan door het *interventiespectrum* interactief te maken. Hierbij moet voor elk kenmerk de invloed van het variëren van de interventiegradaties zichtbaar worden gemaakt bij de andere gerelateerde militaire kenmerken. De onderlinge relaties tussen de kenmerken zijn echter geen universeel gegeven waardoor de werking achter een interactief *interventiespectrum* per project zal verschillen. Het opstellen van een dergelijk projectafhankelijk spectrum kan begeleid worden door per militaire typologie de onderlinge relaties tussen de kenmerken te bestuderen aan de hand van referentieprojecten. De structuur die hieruit volgt kan een onderdeel worden van de *evaluatietool* om zo een ontwerpvoorstel te kunnen beoordelen en gemakkelijker bij te stellen.

Als laatste dient een duurzaam beheer gekoppeld te worden aan de methodologie om zo de cyclus van gebruik en impuls te blijven bestendigen en de toekomst van het patrimonium te verzekeren. De methodologie kan dan als overkoepelende visie ingezet worden voor een duurzaam beheer van alle types militair patrimonium.

Wanneer al deze aspecten geoptimaliseerd worden, kan deze summiere methodologie evolueren tot een volwaardige gids. Een gids die hulp biedt bij de reconversie van militair patrimonium om zo te komen tot een duurzame integratie ervan in de hedendaagse en toekomstige maatschappij.

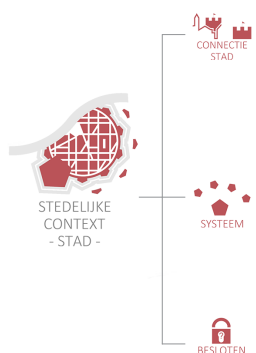
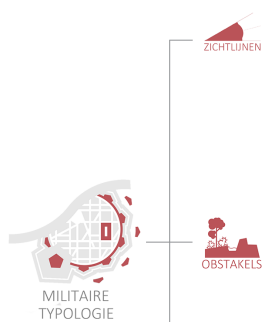
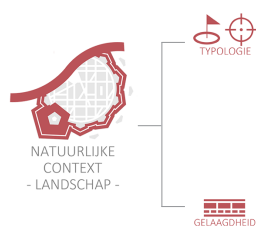
Referenties

- Agentschap Onroerend Erfgoed. (z.d.-a). Criteria inventaris. Geraadpleegd 18 januari 2019, van www.inventaris.onroerenderfgoed.be
- Agentschap Onroerend Erfgoed. (z.d.-b). Inventaris Onroerend Erfgoed rechtsgevolgen. Geraadpleegd 15 januari 2019, van <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/dibe/rechtsgevolgen>
- Agentschap Onroerend Erfgoed. (2017). Herbestemming en herbruik van erfgoed: hoe de juiste beslissingen nemen? Geraadpleegd 15 januari 2019, van <https://www.onroerenderfgoed.be/blog/herbestemming-en-herbruik-van-erfgoed-hoe-de-juiste-beslissingen-nemen>
- Allen, K. (2019). Turin's Castello di Rivoli Tells a Story of the Region's History through Its Architecture. Geraadpleegd 24 januari 2019, van <https://www.archdaily.com/910070/turins-castello-di-rivoli-tells-a-story-of-the-regions-history-through-architecture-itself>
- Andrea Desimone architetto. (2018). Alessandria 2018 - Urban planning external consultant. Geraadpleegd 18 februari 2019, van <http://www.desimoneandrea.it/en/architecture/alessandria-2018-urban-planning-external-consultant>
- awg architecten. (z.d.). Kazerne dossin Mechelen. Geraadpleegd 17 februari 2019, van <http://awg.be/nl/project/kazerne-dossin>
- Bekers, W. (z.d.). *Architecture at the proving ground : Military background of a model-based design approach*.
- Belgian Defence. (z.d.). Verkoop van militaire domeinen. Geraadpleegd 13 februari 2019, van Belgian Defence
- Belgium architects. (z.d.). Tyne Cot Cemetery - Govaert & Vanhoutte architects. Geraadpleegd 18 januari 2019, van <https://www.belgium-architects.com/nl/govaert-and-vanhoutte-architects-brugge/project/tyne-cot-cemetery>
- Bennett, L. (2019). Grubbing out the Führerbunker: Ruination, demolition and Berlin's difficult subterranean heritage. *Geographia Polonica*, 92(1), 71–82. <https://doi.org/10.7163/gpol.0137>
- Blason, J., Cummings, B., & Fahey, C. (2015). Nazis and candy drops: Tempelhof airport through history. Geraadpleegd 24 april 2019, van <https://www.theguardian.com/cities/gallery/2015/mar/05/tempelhof-airport-berlin-history-nazis-candy-drops-in-pictures?fbclid=IwAR2e18F-Zag51G9oAWxsHHd8bFW6McCK1DoN4byk5fmubUwC91YgN3sjU>
- bunkerQ. (z.d.). Over Ons. Geraadpleegd 27 maart 2019, van <https://vooruit.eu/>
- BUUR. (z.d.). *Masterplan reconversie militaire basis Koksijde - De recreatieve vliegpolder*. Geraadpleegd van https://bestanden.west-vlaanderen.be/ruipubliek/122_1_strategisch_projectgebied_koksijde/RUP_30000_213_00122_00001_bijlage_3.pdf
- Cohen, J.-L. (2011). *Architecture in Uniform - Designing and Building for the Second World War*.
- De Vos, L. (2005). *Militair Erfgoed: Verslagboek 11de VCM-ontmoetingsdag*. Brussel: VCM.
- Defence, B. (z.d.). Marine. Geraadpleegd 2 maart 2019, van <https://www.mil.be/nl/marine>
- DeSilvey, C. (2017). *Curated Decay: Heritage Beyond Saving*. Minneapolis : University of Minnesota Press.
- Douglas, J. (2006). *Building Adaptation*. Butterworth-Heinemann.
- Duparc, F. J., & van Ed, W. A. (1975). *Een eeuw strijd voor Nederlands cultureel erfgoed*. 's Gravenhage.
- Emma-architecten. (z.d.). Fort Diemerdam - Herstel fort Diemerdam, nieuwbouw bezoekerscentrum, Diemen. Geraadpleegd 16 januari 2019, van <https://emma-architecten.nl/projecten/fort-diemerdam/>
- Emmanuelle et Laurent Beaudouin - Architectes. (2015). Château de Péronne - Historial. Geraadpleegd 17 februari 2019, van <http://www.beaudouin-architectes.fr/2015/01/chateau-de-peronne/>
- English Heritage. (2015). *Conservation Principles, Policies and Guidance*. (April).
- Ensie. (2017). Betekenis & definitie - militair. Geraadpleegd 15 januari 2019, van ANW - Algemeen Nederlands Woordenboek website: <https://www.ensie.nl/anw/militair>
- Fiorino, D. R. (2017). Military Landscapes - A future for military heritage. Geraadpleegd 23 januari 2019, van <https://www.militarylandscapes.net/>
- Fiorino, D. R., Bellu, N., Pilia, E., & Pirisino, M. T. (Red.). (2017). *Military Landscapes. In Proceedings of the international conference - A future for military heritage*.
- Fortengordels. (z.d.). Woordenlijst. Geraadpleegd 26 februari 2019, van <http://www.fortengordels.be/woordenlijst>
- Gemeente Ede afdeling Ruimtelijke Ontwikkeling. (2010). *Historische analyse kazerneterreinen*. 31.
- Gijbels, J. (2015). *Beleven en herinneren op het slagveld van Waterloo*. 125–146.
- Gybels, F. (z.d.). Militair vliegveld van Schaffen. Geraadpleegd 26 februari 2019, van <http://www.filipgybels.be/Militair-vliegveld-van-Schaffen>
- Henket, H.-J., & De Jonge, W. (1990). *Het Nieuwe Bouwen en restaureren: het bepalen van de gevolgen van restauratiemogelijkheden*. Rijksdienst voor monumentenzorg.
- Herita, & Vlaams Architectuurinstituut. (2013). *Hedendaagse architectuur en erfgoedzorg: scheidsrechter of spelbreker ?* 8.
- IBA Hamburg GmbH. (z.d.). Energiebunker. Geraadpleegd 3 mei 2019, van <https://www.iba-hamburg.de/en/themes-projects/energiebunker/projekt/energy-bunker.html>
- ICOFORT. (2015). About ICOFORT. Geraadpleegd 23 januari 2019, van <https://web.icofort.org/about-icofort>
- ICOFORT. (2018). *ICOFORT - Charter on Fortifications and related heritage; guidelines for protection, conservation and interpretation (Draft)*.

- ICOMOS International Secretariat. (1964). International Charter for the conservation and restoration of monuments and sites (The Venice Charter 1964). *11nd International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments*. Geraadpleegd van http://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf
- Jokilehto, J. (2008). A History of Architectural Conservation. *APT Bulletin*, 35(2/3), 78. <https://doi.org/10.2307/4126410>
- LINT landscape interventions, & Ziegler Branderhorst. (2017). Reconversie Kwartier 51 Sijsele.
- Lombaerde, P. (2009). *Antwerpen versterkt: de Spaanse omwalling vanaf haar bouw in 1542 tot haar afbraak in 1870*. Academic & Scientific Publishers.
- Luyten, S., & Lacroix, S. (2008). *Kazernes in de Zuidelijke Nederlanden, Typologie en Dunglehoeffkazerne te Lier*.
- Mairs, J. (2017). BIG creates museum by carving channels into dune by Nazi war bunker. Geraadpleegd 4 mei 2019, van https://www.dezeen.com/2017/07/14/big-carves-linear-pattern-dunegerman-bunker-de-nmark/?fbclid=IwAR1jQk_4JkMzIVGGFz9_aQXwGdpTjMnKVm4V_Ef2MGaGAYRux171ubX5TEU
- Marge Arkitekter AB. (z.d.). Strömkajen. Geraadpleegd 18 februari 2019, van <http://www.marge.se/>
- Meijer, G. (2017). Heritage Development Model. *Militage conference - Icofort Norway*.
- Memorial Breendonk. (z.d.). Fort van Breendonk - bezoek aan het gedenkteken. Geraadpleegd 15 januari 2019, van <http://www.breendonk.be/nl/index.asp?ID=Visit>
- Mémorial Waterloo 1815. (z.d.). Mémorial Waterloo 1815 - in het hart van de slag. Geraadpleegd 17 februari 2019, van <http://www.waterloo1815.be/index.php?page=home-2>
- Meskeel, L. (2002). Negative Heritage and Past Mastering in Archaeology. *Anthropological Quarterly*, 75(3), 557–574. <https://doi.org/10.1353/anq.2002.0050>
- Meyer, H., de Josselin, F., Hoekstra, M., Harteveld, M., & Cosijn, B. (2006). *Het ontwerp van de openbare ruimte*. Amsterdam : SUN.
- MOPurbandesign. (2015). *Citadel te diest: de herbestemming van de citadel een uniek moment in de geschiedenis van de stad van witte vlek naar vernieuwende stedelijke kern*.
- MSA, Idea Consult, & Origin. *Definitiestudie voor de reconversie van de voormalige rijkswachtsschool van Elsene*. , (2016).
- Muilwijk, M. (2015). The New Dutch Waterline - Revitalisation of a hidden landscape. *4th Edition of the Landscape Award of the Council of Europe*.
- Muis, R. (2015). Fort bij Vechten is hoogtepunt van Waterlinie. Geraadpleegd 4 mei 2019, van <https://architectenweb.nl/nieuws/artikel.aspx?ID=37671>
- Myers, A. (2009). *Book review of John Schofield, Aftermath: Readings in the Archaeology of Recent Conflict*. 1–219. <https://doi.org/10.1007/978-0-387-88521-6>
- National Trust. (z.d.). Orford Ness National Nature Reserve. Geraadpleegd 8 maart 2019, van <https://www.nationaltrust.org.uk/orford-ness-national-nature-reserve>
- Netwerk Oorlogsbronnen. (2017). Gelders beladen erfgoed in het licht. Geraadpleegd 13 januari 2019, van <https://www.oorlogsbronnen.nl/nieuws/gelders-beladen-erfgoed-het-licht>
- Otero-Pailos, J., Langdalen, E., & Arrhenius, T. (2016). *Experimental preservation*. Geraadpleegd van <http://lib.ugent.be/catalog/rug01:002366335>
- Plevoets, B., & Van Cleempoel, K. (2013). Adaptive Reuse As an Emerging Discipline: an Historic Survey. *Reinventing architecture and interiors: a socio-political view on building adaptation*, (March), 13–32.
- Richard Meier & Partners Architects. (2018). Cittadella Bridge. Geraadpleegd 18 februari 2019, van <https://www.richardmeier.com/?projects=cittadella-bridge-2>
- Riegl, A. (1903). *Der Moderne Denkmalkultus: Sein Wesen Und Seine Entstehung*. Literary Licensing, LLC.
- Riegle, A. (1903). *Modern Cult of Monuments: Its Character and Its Origin*. MIT Press.
- Rietveld, E., & Rietveld, R. (2017). Hardcore Heritage: Imagination for Preservation. *Frontiers in Psychology*, 8. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01995>
- RUWE. (2016). Grünes Berlin: Märchen und Historie im Volkspark Friedrichshain. Geraadpleegd 30 april 2019, van https://ruwe.de/service/journal/gruenes_berlin_maerchen_und_historie_im_volkspark_friedrichshain
- Ryan, C. (2007). *Battlefield Tourism*. Routledge.
- Shift Networks. (2003). Bob van Reeth - Herinnering aan wat nooit heeft bestaan. Geraadpleegd 19 april 2019, van Bouw & Wonen website: <https://www.bouwenwonen.net/artikel/Bob-van-Reeth-Herinnering-aan-wat-nooit-heeft-bestaan/4529>
- Simon Stevin. (z.d.). Wat doen we. Geraadpleegd 27 februari 2019, van <https://www.simonstevin.org/wie-zijn-we/wat-doen-we.html>
- Simon Stevin. (2015). De citadel van Diest. *Vesting*, 3, 17.
- Stedelijke Ontwikkeling Gewestelijke overheidsdienst Brussel. (z.d.). *Het militaire erfgoed*. Geraadpleegd van http://bel-memorial.org/books/het_militaire_erfgoed.pdf
- Stramien. (2001). *Vesting Antwerpen: Herover de forten*.
- Van Heiningen, A. (2017). *Diogenes: een unieke bunker met een bijzonder verhaal*. (september).
- Van Roy, N., & Vermeulen, S. (2014). *Eerst onderzoeken, dan herbestemmen: Een herbestemmingsonderzoek, hoe doe je dat?* 47. <https://doi.org/10.1007/s10618-017-0508-z>
- Viollet-le-Duc, E.-E. (1990). *The foundations of architecture: selections from the Dictionnaire raisonné*. George Braziller.
- Wereldoorlog I in de Westhoek. (z.d.). Belgische militaire begraafplaats De Panne. Geraadpleegd 26 februari 2019, van <http://www.wo1.be/nl/geschiedenis/gastbijdragen/sites-monumenten-begraafplaatsen-versterkingen-patrimonium/belgische-militaire-begraafplaats-de-panne>

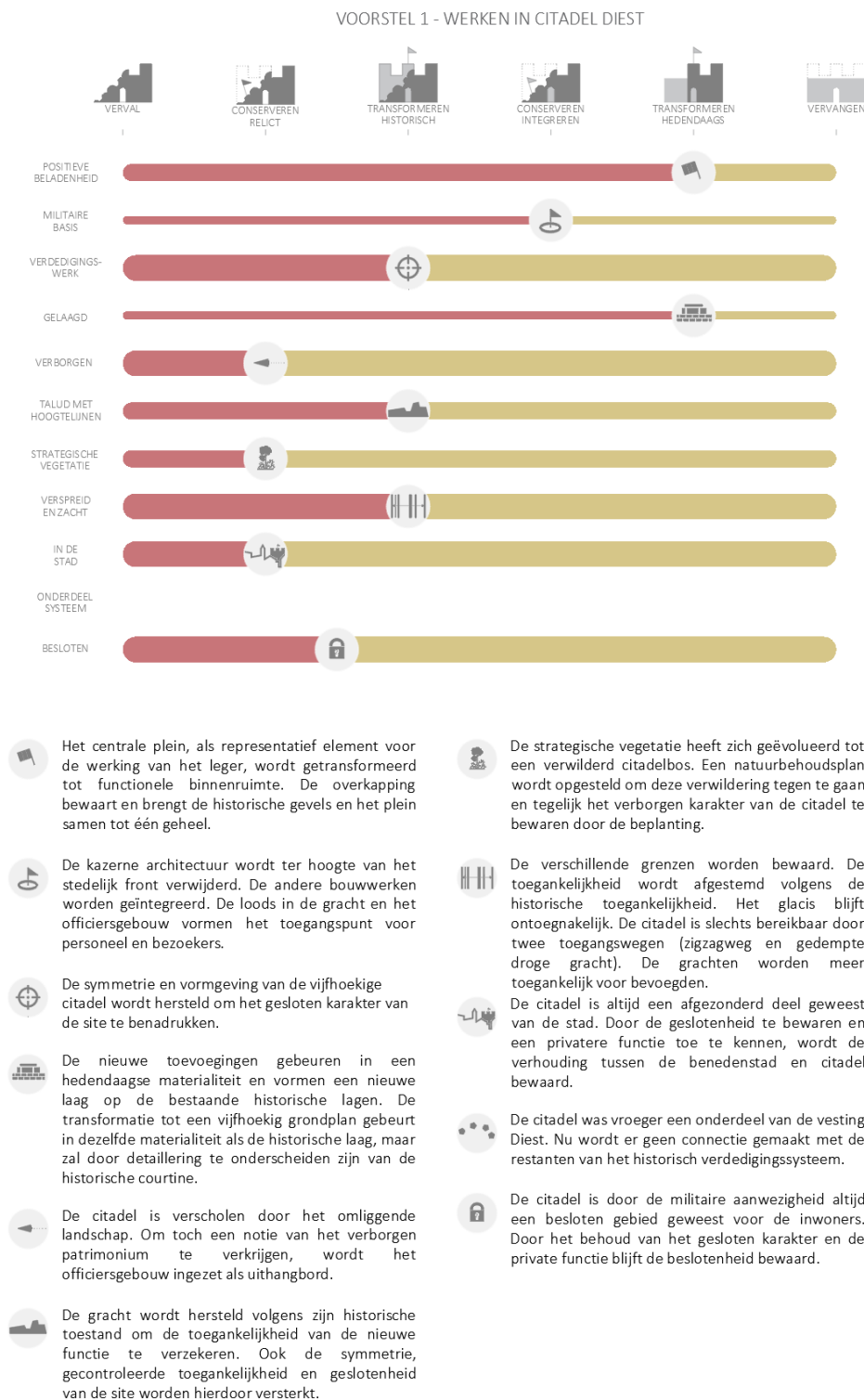
Bijlagen

BIJLAGE A. Checklist

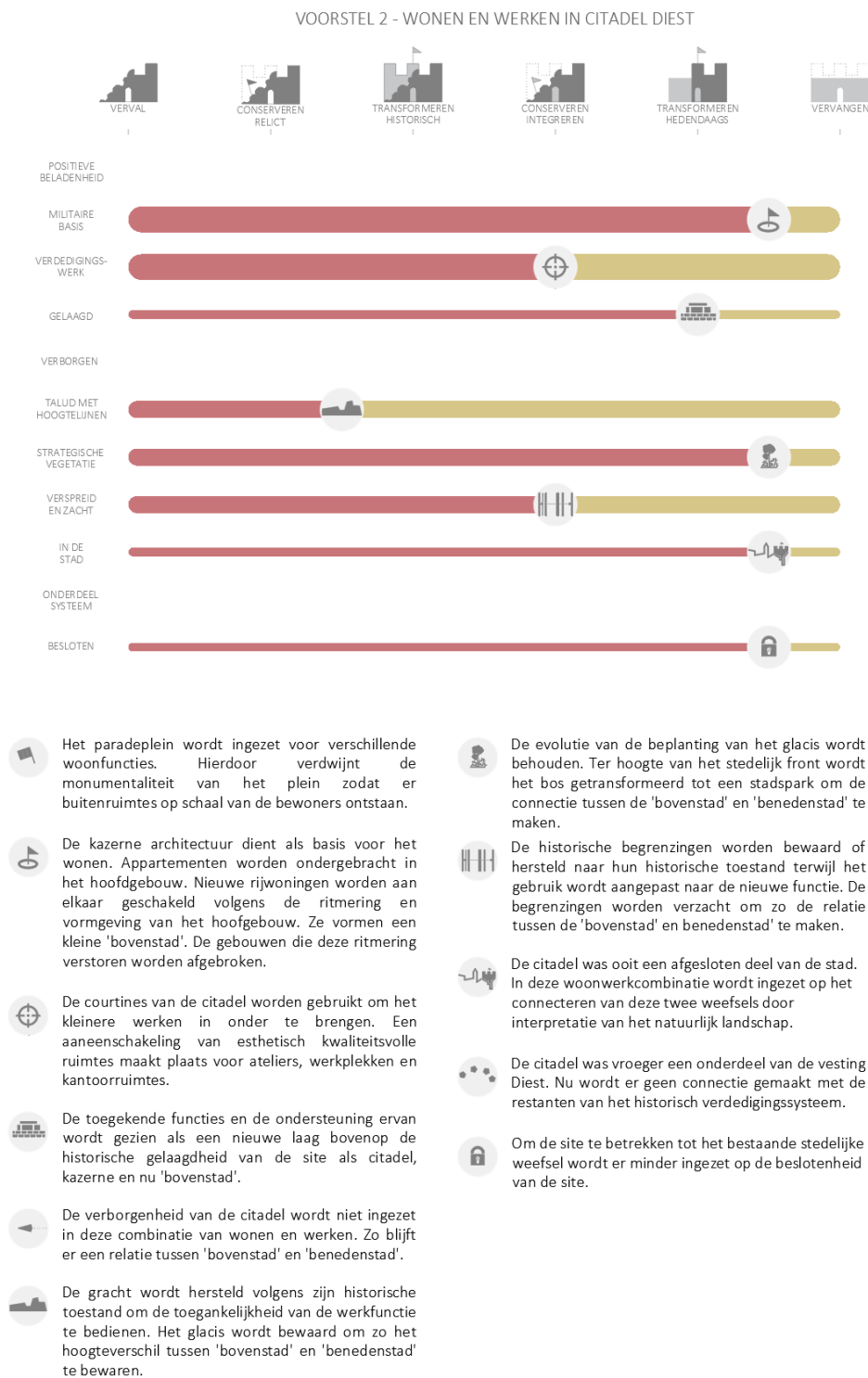

AANWEZIG	BELANG	STRATEGIE	DEFFENSIEF	OFFENSIEF
☐	POSITIEVE BELADENHEID	Wordt de formele architectuur bewaard of hersteld waardoor het nationalisme van het leger naar voor geschoven wordt? Of zorgen toevoegingen en aanpassingen voor de aanpassingen aan zijn huidige context?	☐	☐
☐	NEGATIEVE BELADENHEID	Zorgt het interventie voor het letterlijk voelbaar maken van de negatieve sfeer of is de emotie al weggeëbd waardoor de materialiteit kan worden losgelaten en er plaats is om lessen te trekken uit het verleden?	☐	☐
☐	MILITAIRE BASIS	Blijft de oorspronkelijke militaire ritmering aangehouden, zowel in plan als in materialiteit, of ligt de focus op één van deze twee kenmerken?	☐	☐
☐	VERDEDIGINGSWERK	Worden de elementen die representatief zijn voor de functionaliteit, geometrie en symmetrie, bewaard? Worden er ook nieuwe toevoegingen volgens deze geometrie, symmetrie of materialiteit gemaakt, die inzetten op de huidige noden?	☐	☐
☐	GELAAGD	Wordt de gelaagdheid sterk aangehouden, zodat de bewogen geschiedenis wordt overgebracht? Of is er vrijheid om terug te keren naar één of meerdere lagen, met het oog op de huidige context?	☐	☐
☐	NIEUW GELAAGD	Gebeuren eventuele aanpassingen van de laag in harmonie met het bestaande? Of wordt er een nieuwe hedendaagse laag toegevoegd, met zijn eigen vorm en materialiteit, ter bescherming van de bestaande laag?	☐	☐
☐	VERBORGEN	Worden de landschappelijke elementen die instaan voor de verborgenheid bewaard of hersteld? Of wordt het gesloten karakter op een andere manier gewaarborgd?	☐	☐
☐	ZICHTBAAR	Blijven de wederzijdse zichtlijnen en geografische historische assen behouden ter herinnering van het verleden? Of wordt deze wederzijdse zichtbaarheid opnieuw uitgespeeld in zijn huidige context?	☐	☐
☐	TALUD MET HOOGTELIJNEN	Zorgt het talud, in zijn historische voorkomen, voor een poreuze relatie met de omgeving? Of wordt het principe ervan overgenomen, maar de materialiteit ervan losgelaten?	☐	☐
☐	STRATEGISCHE VEGETATIE	Wordt de oorspronkelijk dichtheid van de vegetatie aangehouden door de huidige beplanting, of eventuele aanpassingen hiervan? Of wordt deze dichtheid gewaarborgd door nieuwe obstakels?	☐	☐
☐	KORT EN HARD	Wordt de grens behouden in zijn huidige voorkomen, terwijl de toegangen opgenomen worden in de organisatie van de site? Of wordt de grens als obstakel losgelaten en geïntegreerd in de reconversie als architecturaal element?	☐	☐
☐	VERSPREID EN ZACHT	Blijft de historische graad van toegankelijkheid van de grenzen behouden? Of hangt dit af van de huidige context, waardoor de grenzen poreuzer opgevat worden?	☐	☐
☐	IN DE STAD	Worden de elementen die zorgen voor een directe connectie met de stad, zoals zichtlijnen en toegangen, bewaard of hersteld? Of worden deze versterkt om zo de connectie te verbeteren?	☐	☐
☐	UIT DE STAD	Wordt er ingezet op de elementen van het open defensief systeem om zo de indirecte relatie met de stad te behouden? Of wordt het patrimonium gezien als een uitloper van de stad, waardoor de relatie met de stad versterkt wordt?	☐	☐
☐	OP ZICHTVELF	Wordt er letterlijk ingezet op de eigenheid (unieke vorm, materialiteit of verhaal) van de site waardoor dit een unieke plaats blijft? Of zal een herinnering hieraan in de reconversie volstaan?	☐	☐
☐	ONDERDEEL VAN SYSTEEM	Wordt er ingezet op het direct overbrengen van de werking van het geheel door het bewaren van de elementen die hiervoor instaan? Of wordt de materialiteit losgelaten waardoor de werking op een onrechtstreekse manier kan overgedragen worden?	☐	☐
☐	BESLOTEN	Worden de elementen die de beslotenheid van de site waarborgen behouden of hersteld? Of kan de ontsluiting loskomen van zijn historische voorkomen, mits het behouden van de oorspronkelijke beslotenheid?	☐	☐

BIJLAGE B. Interventiespectrum Diest: ontwerpvoorstel 1

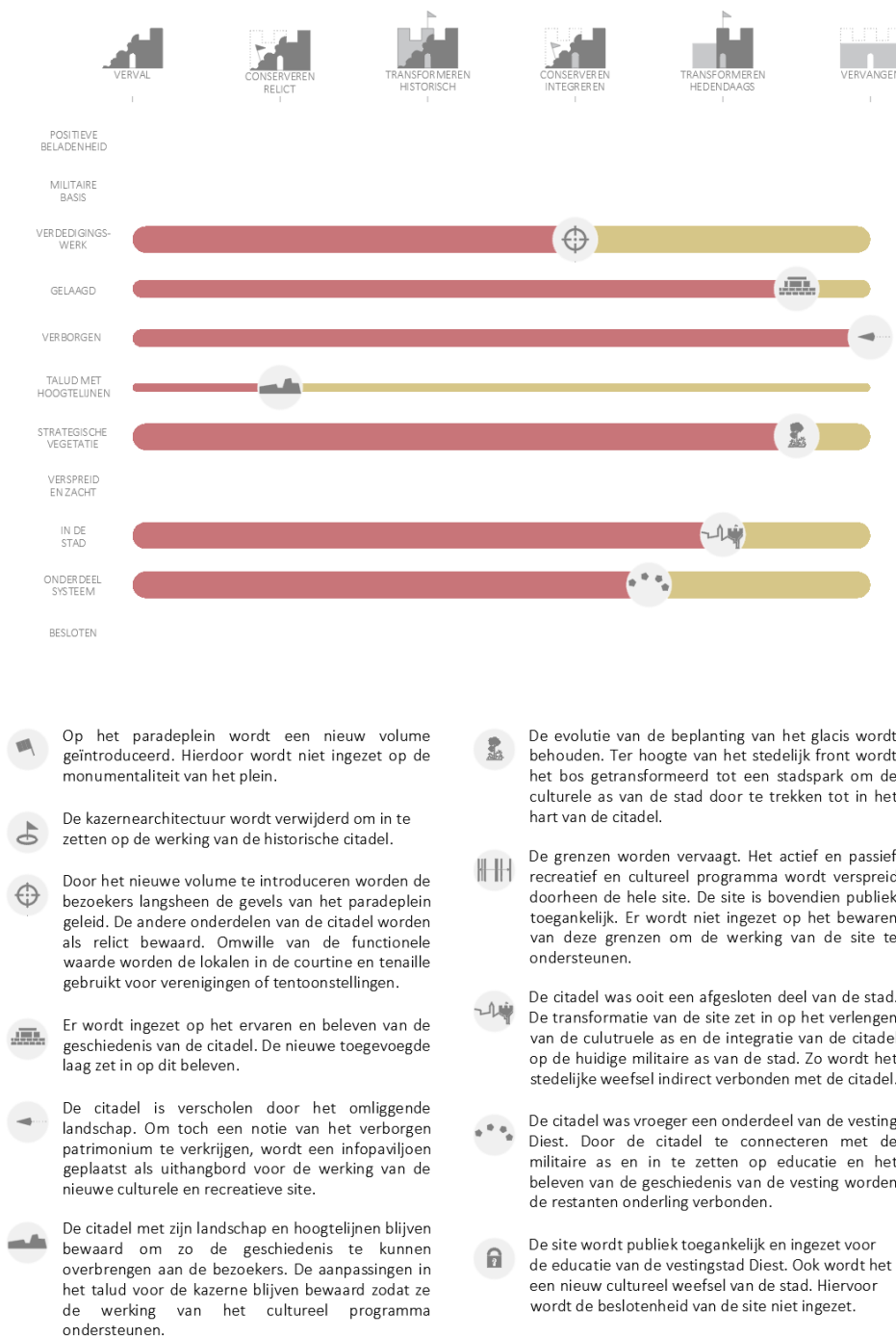

BIJLAGE C. Interventiespectrum Diest: ontwerpvoorstel 2

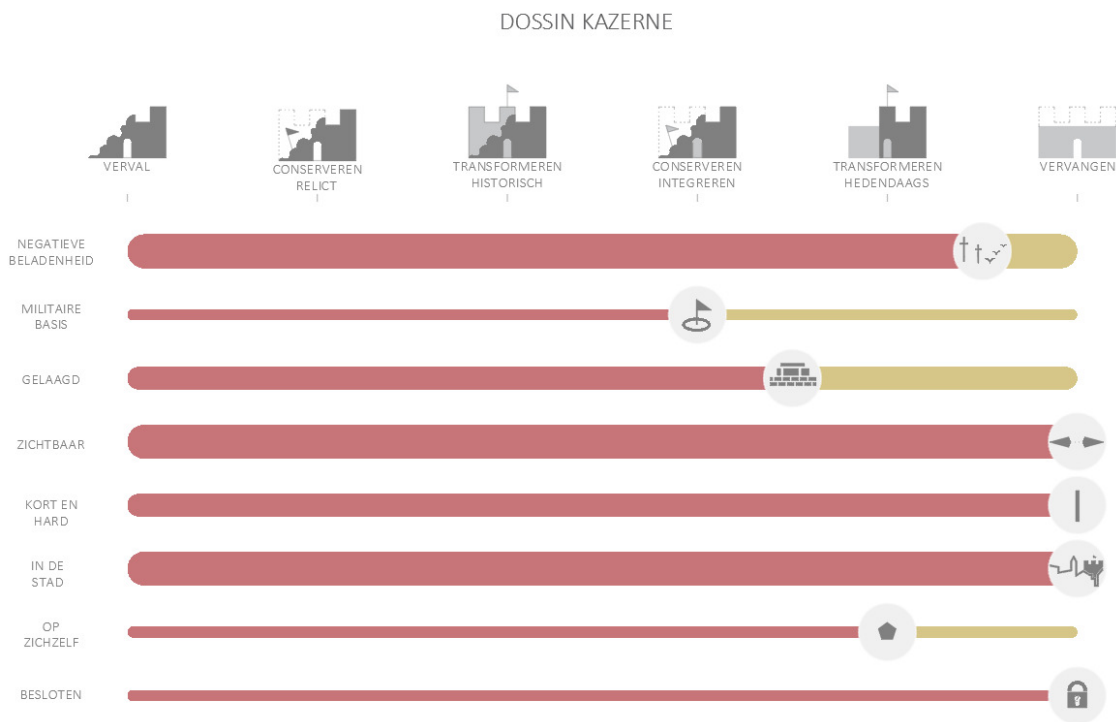

BIJLAGE D. Interventiespectrum Diest: ontwerpvoorstel 3

VOORSTEL 3 - RECREATIE IN CITADEL DIEST

BIJLAGE E. Interventiespectrum Dossin kazerne

De Dossin kazerne is een plaats van herdenking en reflectie over verlies. Het nieuw bijgeplaatst museum vertelt het verhaal van de Joodse genocide. De ramen van het nieuwe museum, gericht naar de kazerne, worden gevuld met witte stenen. Dit refereert naar de vele slachtoffers. De deels gerestaureerde kazerne heeft een memorial en een documentatiecentrum.

De kazerne architectuur wordt niet aangeraakt. De buitengevel en de voorste vleugel worden zacht gerestaureerd in functie van de Memorial en het onderzoekscentrum. De andere vleugels worden gebruikt als tentoonstellingsruimtes.

De kazerne wordt gezien als voltooide geschiedenis. Daarom wordt er een nieuwe laag toegevoegd die de bestaande lagen niet raken. Ook het parkingcomplex op het binnenplein wordt bewaard om de minder doordachte lagen zoals het appartementencomplex te aanvaarden.

De Dossin kazerne wordt geïntroduceerd als dé plek van herdenking. Het museum, steekt uit boven de omringende bebouwing en staat als monument in de stad. Vanuit het museum bieden grote ramen zicht op de stad.

De omsluiting van de uitbreiding van de site met het museum en het plein gebeurt door een nieuwe ommuring die aansluit op de kazernegevels.

De relatie met de stad wordt aangegaan door een publiek plein dat de kazerne en het museum verbindt. Bestaande autowegen worden mee opgenomen in het ontwerp van dit plein. Het museum staat als referentiepunt in de stad en is publiek toegankelijk.

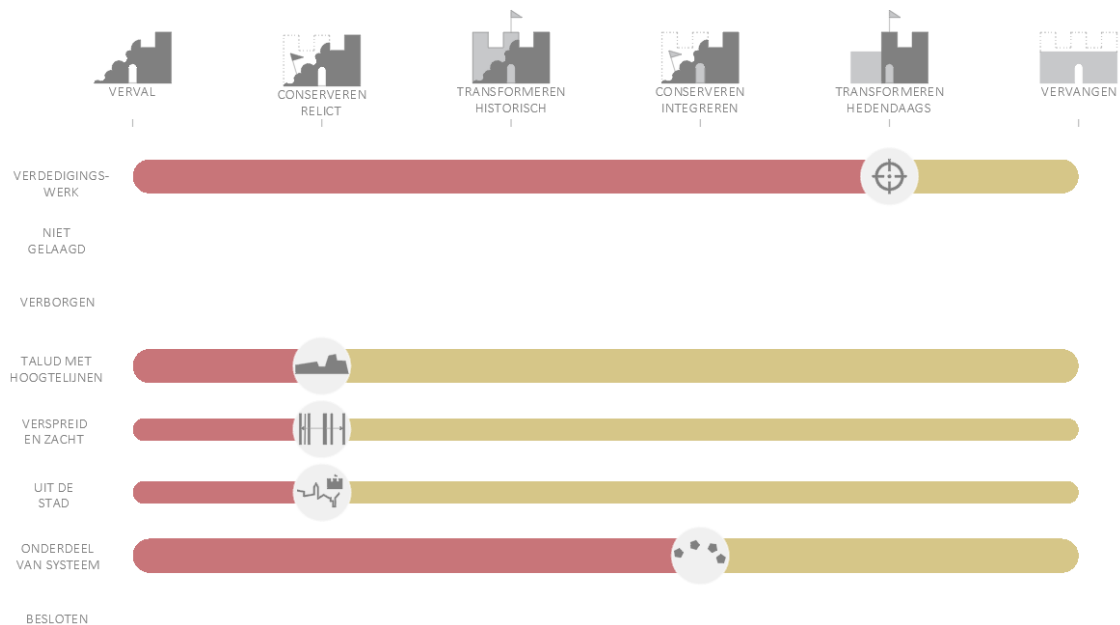
De kazerne staat op zichzelf en blijft afgesloten van het stedelijke weefsel. De toevoegingen geplaatst recht over de kazerne en gescheiden door een plein respecteert de kazerne als entiteit.

Door de ommuring rondom het publieke plein en de positionering van het nieuwe museum ten op zichte van de bestaande kazerne wordt het besloten karakter bewaard.

BIJLAGE F. Interventiespectrum Bunker 599

BUNKER 599

Door de snede komt de materialiteit en vormgeving van de bunker naar voren. De bezoeker kan het technische vernuft voor het eerst aanschouwen vanuit een andere invalshoek.

De bunker is gebouwd vanuit een strategisch concept en heeft nooit een andere functie of transformatie gekend. De enige laag van de bunker wordt vernield om zo het nieuwe verhaal van een hedendaags relict te kunnen vertellen.

De bunker was verborgen in het landschap door de hoogtelijnen. Het is nog steeds verborgen, maar de reconversie zet hier niet bewust op in.

Door de snijding van de bunker samen met het pad van de weg tot aan het inundatiegebied wordt het historisch landschap met zijn verschillende hoogtelijnen betrokken. De bezoeker daalt de heuvel af via het pad tot aan de waterlijn en beleeft het landschap.

De Nieuwe Hollandse Waterlinie is een kilometers lange uitgestrekte grens. De ingreep benadrukt door een wandelpad van aan de weg, naar beneden, door de bunker tot aan het water deze verschillende aspecten van de uitgestrekte grens.

Het gebied van de bunker en de Nieuwe Hollandse Waterlinie is buiten de stad gelegen. Door het passieve recreatieve programma en de ingreep die de bunker transformeert tot hedendaags bezoekbaar relict brengt het patrimonium dicht bij de bevolking.

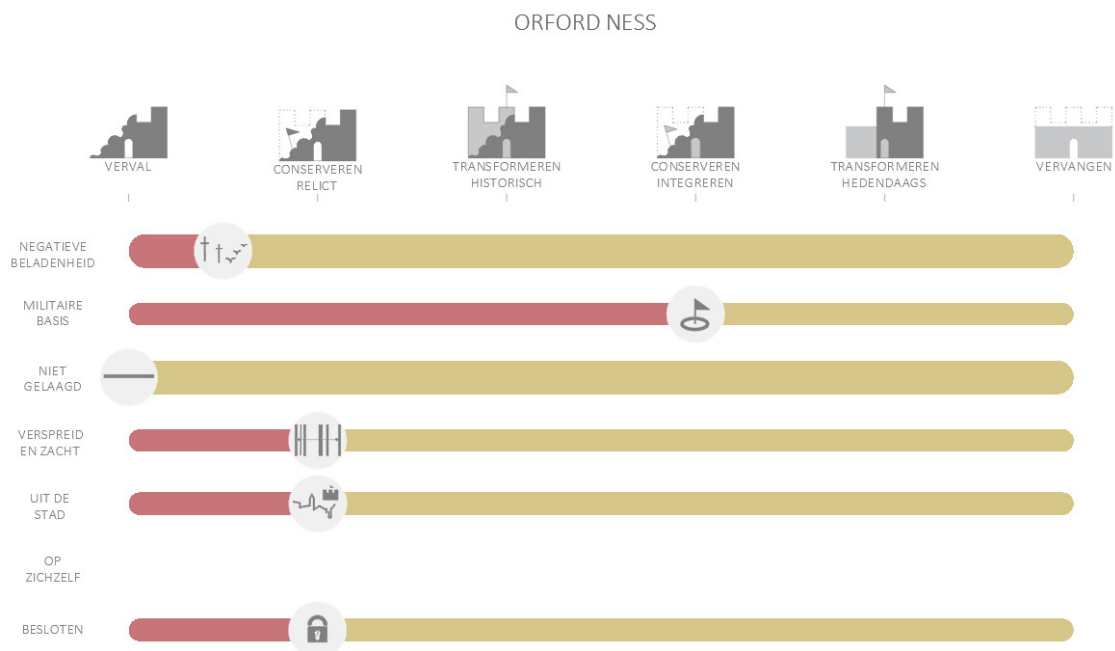

Het gebied van de Nieuwe Hollandse Waterlinie wordt beleefbaar gemaakt door een wandelpad toe te voegen versterkt met punctuele ingrepen zoals deze bunker. Op deze manier wordt de link gemaakt met de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

Het gebied wordt voor het publiek toegankelijk als een wandelgebied. Door de snede is het voor het eerst mogelijk om een bunker langs de binnenkant te bekijken. De beslotenheid wordt niet bewaard zodat maximaal kan ingezet worden op het beleven van de militaire architectuur en de werking van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

BIJLAGE G. Interventiespectrum Orford Ness

Een natuurplan is het startschot van een nieuwe toekomst voor de site. Door dit traag proces van natuurlijk herstel, vervaagt de beladenheid van deze plek.

Educatie wordt ingezet om het donkere verleden van deze plek te plaatsen. De militaire testbasis is bijna volledig afgesloten. Een wandelroute doorheen de vervallen site vertelt de geschiedenis, de werking en de onderzoeken uitgevoerd in deze 'top secret' basis. Enkele gebouwen worden gebruikt als tentoonstellingsruimten om het verhaal omtrent deze testbasis te verduidelijken.

De vorige bestemming als testbasis wordt als voltooid gezien. De bestaande laag wordt langzaam overgenomen door de natuur.

De uitgestrekte en ontoegankelijke grens rondom de basis wordt nu nog steeds bewaard. In functie van de educatie zijn er enkele toegankelijke paden voorzien.

De breuk met het stedelijk weefsel was noodzakelijk voor de geheime experimenten. Het ontoegankelijk houden van de site versterkt deze breuk.

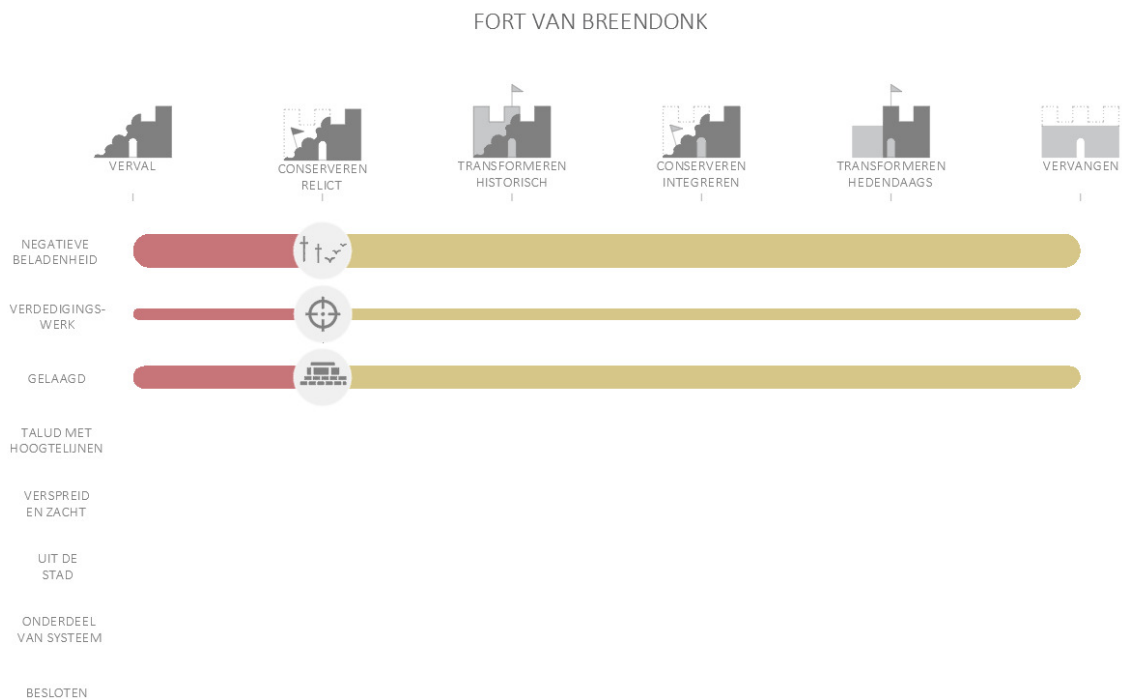

Het patrimonium is een op zichzelf staand systeem. Hierop wordt niet ingezet.

De testbasis wordt afgesloten met prikkeldraad en gevaarsborden om de bezoekers te beschermen van restanten van wapens op het uitgestrekt domein. De vegetatie die zich opnieuw aan het ontwikkelen is, wordt op deze manier beschermd. De verlatenheid en ontoegankelijkheid bewaard het mysterieuze en geheimzinnige van deze plaats.

BIJLAGE H. Interventiespectrum Fort van Breendonk

Het fort wordt benoemd tot Memorial Breendonk, een herdenkingsplaats voor de slachtoffers. Het museum wordt ingezet om het verhaal van de slachtoffers te vertellen. Het parcours bespreekt het dagelijkse leven van kampgevangenen.

De militaire architectuur van het verdedigingswerk wordt beleefd door het bezoek aan het museum. De lokalen van het fort worden zacht gerestaureerd in functie van het beleven van de historische architectuur.

Het nieuwe parcours doorheen het fort zet in op het vertellen van het verhaal van de slachtoffers als onderdeel van de bewogen geschiedenis van het fort.

Het fort was oorspronkelijk ontworpen als verdedigingswerk. Het natuurlijk landschap met hoogtelijnen, die de natte gracht rondom het fort vormt, wordt niet opgenomen in de nieuwe functie als memorial.

Er wordt geen uitspraak gedaan over de landschappelijke grenzen rondom het fort als verdedigingswerk.

Het fort werd gebouwd als onderdeel van de tweede verdedigingsgordel rondom de stad Antwerpen. Deze link komt niet naar voor in de Memorial.

Het fort was een onderdeel van de hoofdweerstandstelling gebouwd in het begin van de jaren 1900. Het systeem wordt niet bewust ingezet in de herbestemming tot Memorial.

Door de landschappelijke grenzen, de beperkte toegankelijkheid, de gecontroleerde toegang samen met het duistere verhaal van de kampgevangenen blijft ook de beslotenheid van de site onveranderd.

BIJLAGE I. Interventiespectrum Kazerne Sijsele

De militaire kazerne wordt getransformeerd tot stedelijk gebied met woon, werk en recreatieve mogelijkheden. Hierbij wordt de militaire typologie met kenmerken zoals materialiteit en ritmering aangehouden.

Door de materialiteit van de kazerne architectuur en de natuurlijke vegetatie in sommige deelgebieden te bewaren of opnieuw in te zetten, komt de gelaagdheid van de kazerne subtiel naar voor.

De harde grens die het militair domein vroeger afbakende wordt niet ingezet in de reconversie. Dit om de site te kunnen betrekken bij het omliggende stedelijke weefsel.

De kazerne ligt in de stad. De verbinding met het omliggende stedelijke weefsel komt tot stand door meerdere toegangen, fietsroutes en stedelijke functies in het gebied te introduceren.

De kazerne was een op zichzelfstaande entiteit. De integratie van de vier stedelijke functies met een gelijkaardige materialiteit doorheen de site bakent een uniek geheel af.

De kazerne was een omsloten en ontoegankelijk gebied. Omwille van de keuze om het gebied te integreren als stadsweefsel wordt hier niet op ingezet.

